

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

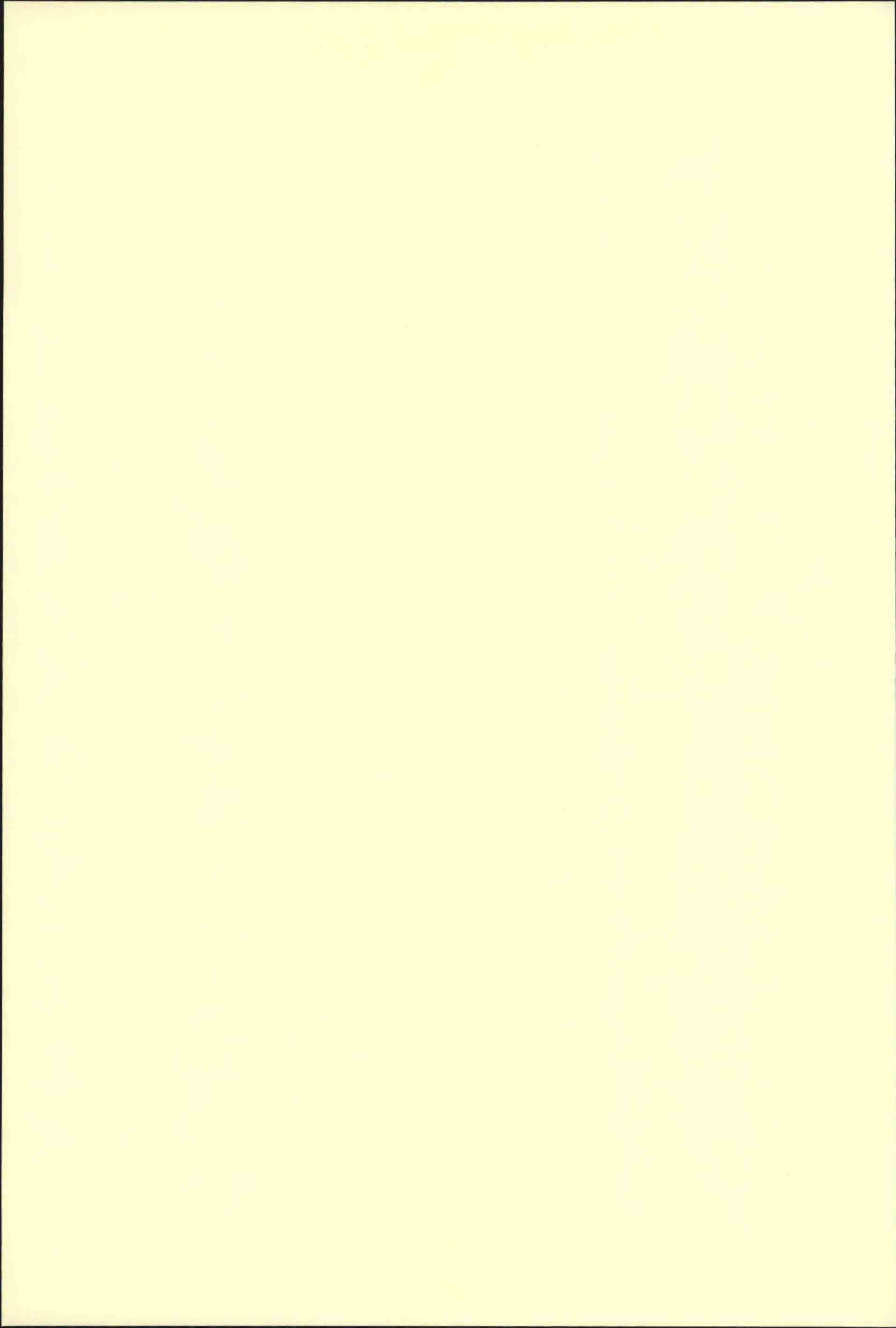
VER
Purrishq
sompas

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB
NR. 12 1982

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora seris - ^{V E R} Pueris conpar Vere Venus gaudet florentibus aurea seris -

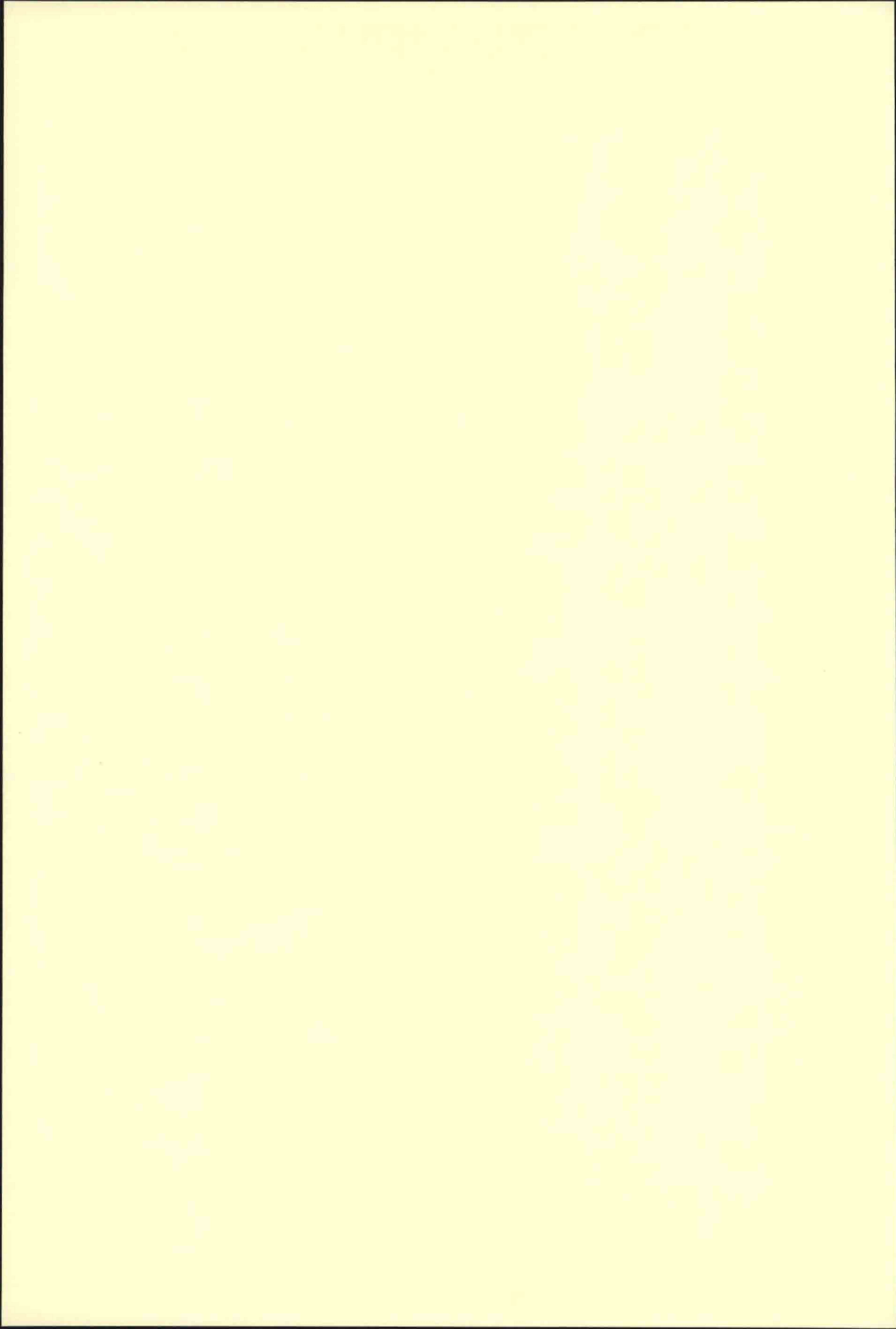
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 12 1982

INDHOLDSOVERSIGT

Annie Christensen: Alléerne og haven omkring Fredensborg slot . .	7
Ernst Floto: Voksbegonie, begonia x erythrophylla dens ophav og historie	63
Tove Sylvest: En have i Rudkøbing	65
Hans Mathiesen: Det begyndte med Landhusholdningsselskabet . . .	77
Små meddelelser	91
Botanisk haves gamle drivhuse genindviet	91

ALLÉERNE OG HAVEN OMKRING FREDENSBORG SLOT

Af Annie Christensen

Formålet med denne artikel er at give en kronologisk fremstilling af udviklingen af alléerne og haven omkring Fredensborg, suppleret med en redegørelse for en enkelt væsentlig plan, der ikke blev gennemført, men som dog synes at have været under alvorlig overvejelse.

De oplysninger der kan fremdrages af litteraturen, er på grund af det lange åremål udviklingen strækker sig over nogle steder ret spredte og upræcise. Her er foretaget en nyvurdering af materialet, samtidig med at det er samlet og sammenlignet.

Den kronologiske rækkefølge er ikke strengt overholdt, idet jeg i flere tilfælde har fundet det mest overskueligt at behandle et påbegyndt emne til ende.

Udviklingen kan stort set følges på det præsenterede billedmateriale, idet Fredensborg slotshave vel er det anlæg, der billedmæssigt findes bedst belyst op gennem tiderne.

Dersom læseren ønsker at betragte Fredensborghaven ud fra en kunsthistorisk synsvinkel må jeg anbefale, Hakon Lund: De Kongelige Lysthaver.

Mange har gjort sig tanker om det meget karakteristiske allénet, der ses på de eksisterende planer af Fredensborg slotshave op til ca. 1840. Derfor findes flere teorier om dets tilblivelse og inspirationskilden dertil.

Nogle forfattere mener at kunne fastslå, at begyndelsen til anlægget har været en halv jagstjerne, der senere er videreudviklet.

Tanken er ikke ganske urimelig. Christian V var ivrig parforcejæger, hvorfor han anlagde flere jagstjerner i flere af sine skove særlig i Nordsjælland. Om samme konge ved vi imidlertid, at han indhegnede vangene ved Østrupgård, for at de kunne tjene som græsning for hans avlshopper, idet hesteopdræt ligeledes havde hans interesse.

Jan Steenberg (1) afviser, sikkert med rette, teorien om jagstjernen med den begrundelse, at det ikke er smart at drive parforcejagt imellem sine avlshopper.

Andre har fremhævet den umiskendelige lighed med anlægget ved Hampton Court Palace. Denne inspirationskilde er absolut meget nærliggende, da Christian V's broder Jørgen var gift med Queen Ann, der bl.a. havde residens på Hampton Court. Om Frederik IV besøgte sin onkel derovre, eller om Johan Cornelius Krieger var i England på sin studierejse, vides ikke, men begge muligheder er til stede.

Endelig findes anlæg af samme tilsnit i Italien, hvor halvcirklen blev lanceret af Leone Battista Alberti allerede 1485. Frederik IV kan således have fundet inspiration på sine italiensrejser, 1691-92 og 1708-09.

Ved nøje at gennemgå de gamle oplysninger og sammenligne dem med de ældste foreliggende kort synes at fremtøne endnu en mulig forklaring på anlægget.

Indtil 1680. Hollænderhuset

Oplysningerne fra 1600-tallet er temmelig spredte, men dog af stor værdi for at skabe det grundlæggende billede.

Frederik II opkøbte ca. 1560 ejendomme i området nord for Frederiksborg med jagt for øje. Frederik III ejede af den grund området ved Østrup (2), fig. 1 og 2.

1661 gav han den ældre Østrupgård, som Seeger mener er identisk med den med Raagaard (Rugaars huss, fig. 1, Rugors hus, fig. 2) betegnede gård på fig. 7, til Carl Rytter (2).

Meget hurtigt efter må den være overgivet til kongens kammertjener, den dronning Sofie Amalie særlig nærstående Jacob Pedersen. Han så sig 1664 nødsaget til at flygte til Holland, men inden nåede han at bygge et hus "efter hollandsk facon" på Østrupgårds jorder. Seeger mener at kunne fastslå, at huset var bygget på det område, hvor slotet nu ligger, dog ikke nøjagtigt hvor (2). Dette nye Østrup må formodes at være det hus, der ses på fig. 1 og 2.

Denne placering er temmelig bemærkelsesværdig, thi for at komme dertil sydfra d.v.s. fra Raagaard og Frederiksborg, skulle man forcere en dyb kløft, der fortsatte ned imod Esrum Sø (3). Der er således fundet spor af en vej 14 fod (3-4 m) under den nuværende indkørsel (4). Desuden lå området nærmest i et indhak i Horsevangen og Snogevangen, fig. 1 og 2. Disse vange hørte ikke under Østrupgård, men var vedblivende fra 1560 under kronen, først 1680 blev de lagt ind under Østrupgård og blev til stutterivangen → dyrehaven → coplen → slotshaven (6). Huset lå således helt i udkanten af det gamle Østrups tilliggende jorder og med dårlig adgang til disse, men derimod med god adgang til Ebbekiøbgård (øst for Asminderød), der tilhørte dronning Sofie Amalie, og hvor hun ofte tog ophold (7). Ret beset synes huset mest placeret som et bekvemt udflugtsmål for hoffet, og vi ved da også, at det blev anvendt som sådan ved nogle bryllupsfestligheder i Frederik III's tid.

1670 købte Ulrik Frederik Gyldenløve, en søn af Frederik III, ejendommen. 1678 blev den tilskødet Christian V (2). Det har nok ikke været et helt almindeligt bondehus, selvom det var stråtækt (8). Beskrivelsen 1678 af de værelser, der stod til kongens disposition, tyder heller ikke på, at det var almindelig bondebeboelse (9).

Jacob Pedersen ansatte hollandsk bestyrer på stedet. Gården blev derfor sikkert drevet som hollænderi, hvilket var betegnelsen for en ejendom med hovedvægten lagt på mejeriprodukter. Hollænderi interesserede også dronning Sofie Amalie meget (10). Muligvis har hollænderne deres vane tro også lagt vægt på havesager. I regnskaberne fra 1678 og 1679 oplystes at der solgtes æbler, pærer, kirsebær og ribs (11). Desuden omtaltes allerede da flere haver (12). I 1600-tallet var frugt og urtehaver ualmindelige ved bøndergårde; man havde kun kålhaver. 60 år senere forærede Frederik IV 1445 æble- og pæretræer til bønderne til plantning ved deres gårde. Slotsgartneren foreslog at give hver 2 æbletræer og et pæretræ, og han tilbød selv at køre ud og instruere bønderne i plantning og behandling (49).

I samme regnskab oplystes desuden, at der var en fiskemester til at sørge for 5 fiskedamme (13). 1679 udsattes 700 karusser, hvilket er temmelig lidt til 5 damme. Muligvis har dammene været ret små.

Fig. 1. Udsnit af udateret kort i Frederik V's Atlas, bind 37, nr. 11, Kgl. Biblioteks Kortsamling. Dette kort anslås at være det ældste af de forelagte. Her ses den ældgamle vej fra Esrum over Emstrup (= Endrup) sydpå til Frederiksborg. Den var tidlig af stor vigtighed for kronen, da en del af stutriet lå i Esrum. Bemærk signaturen for kgl. bygning tværs over vejen. Øst for det kongelige hus ses en have; syd for ses "Rugaars hus" (= Rågård). En vest-østgående vej fra søen fører mod Wekeboe. 2 veje eller udhugninger fører fra huset til søen.

Indtil 1720. Jagtgården Østrup

1680 opgav kongen at drive landbrug, fra nu af blev stedet anvendt som jagtgård (14). Samtidig blev Horsevangen og Snogevangen indrettet til stutterivang. Avlsbygningerne blev suppleret med de nødvendige hestestalde, hvorefter kongen lod "det hvidfødte stod" flytte dertil (15). En gartner blev installeret i stedet for bonden, han skulle holde stedet og haven i god drift (16). Fra den tid og indtil 1820 var gartner og slotsforvalter samme person. Gartneren fik indtægterne fra de eksisterende haver, men desuden blev udlagt en have for "kongens løst". Den var temmelig stor, thi 2 mand arbejdede i 83 dage for at indgærde den (17). Størrelsen kunne passe meget godt med den på fig. 1 og 2 viste have øst for Østrup.

På samme tid omtales en bomhave (= træhave), men hverken denne eller kongens nye have kan placeres nøjagtigt. Det oplystes, at hestene fik adgang til bomhaven ved, at et tværgående hegn blev nedbrudt (18).

1680 omtaltes udtrykkelig Kronborgporten ved Kirkeledshuset; den lå for enden af en østgående vej (19). Mange år senere, 1726, placeredes Vandmaskinen 200 skridt fra Kronborgporten (20). Da vi ved, hvor Vandmaskinen lå, fig. 7, kan vi slutte, at enten eksisterede den østgående vej på fig. 1 og 2 i 1680 eller også afsluttede Kronborgporten den lange østgående hovedakse i den store have øst for Østrup.

Christian V elskede risgærder og røde porte; det ser vi endnu i Dyrehaven, og Gisselfelds papirer fortæller også om en rød port for enden af havegangen og et risgærde i 1660'erne.

1682 var en port anbragt, hvor en nordgående vej overskred skellet (19). Denne vej må være vejen mod Endrup på fig. 1 og 2.

Man ved, at Østrup blev anvendt som bedested under jagter, kun sjældent til overnatning.

Egealléen

Jan Steenberg og Valdemar Seeger er begge (21) inde på, at Egealléen er havens ældste allé; i denne finder man da også et par ældgamle træer, en eg og en ask, de øvrige egetræer synes knap så gamle. Selve valget af træart styrker deres formodning, idet en senere plantet allé nok ville være trukket op med linde.

Egealléen synes at løbe i skellet mellem stutterivangen og Østrupgårds område. Således er Horsedammen beliggende langs alléens vestside, altså i Horsevangen.

Det har sikkert ikke været en regulær transportvej, dertil er opstigningen fra kløften for stejl, og iøvrigt synes der heller ikke at have været en vej i kløften før man anlagde Skipperalléen 1721.

Efter 1722 ville det ikke være rart for fine herskaber at spadsere videre sydpå ad Egealléen, thi den kloak-kanal Krieger anlagde til afdræning af slotsområdet blev ført ud i grøften med Skipperalléen (22).

Iagttages de forskellige planer, vil det bemærkes, at Egealléen første gang er taget med i haveanlægget på Thuras plan 1749, fig. 9. På denne plan slutter alléen som idag, ved enden af Horsedammen.

Professor Hirschfeld omtalte i sin beskrivelse 1780 ikke Egealléen (23). På dette sted nævnede han kun en vej, der førte ud af haven, altså ikke et element der var væsentlig for havebilledet, tilsyneladende slet ikke opfattet som en allé.

Seeger hæftede sig ved at alléen har retning mod Ballonpladserne. Disse Ballonpladser (= boldbaner) menes at være anlagt allerede af Christian V til morskab for ham selv og hans kavallerer. Man grunder formodningen på, at Frederik IV 1723 beordrede Ballonpladserne om-lagt til Menageri. På det tidspunkt havde Frederik IV selv ejet stedet i 23 år, i hvilken tid han var kommet over boldalderen. Derfor kan han ligesågodt selv have anlagt boldbanerne i sin glade ungdom, til sommerleg.

Jeg mener snarere, man skal hefte sig ved, at skellet lå på dette sted i gammel tid og at tværhegnet ind til bomhaven fulgte dette skel. Man taler nemlig om at det lange hegn mellem Kovangen og Hestevan-gen, d.v.s. langs den nuværende Skipperallé, blev nedbrudt, samt tvær-hegnet til bomhaven (18). Bomhaven er sikkert den ene af de to haver,

Fig. 2. Udsnit af det såkaldte Frederik IV's Rytterkort dateret 1722. Kgl. Biblioteks Kortsamling.

Frederik IV har anlagt sin have, der er nu 7 Hovedalléer udgående fra slottet. Deraf har de fem samme beliggenhed som vejene på fig. 1. Øst for slottet den gamle have; syd for slottet ses "Rugors hus" (= Rågård).

der omtales i overtagelsespapirerne, 1678, i så fald nok den med frugttræer. Det kunne passe meget godt med, at hestene ad denne vej fik adgang til de nye stalde, der sikkert er lagt, hvor de øvrige avlsbygninger lå (67).

Egene er måske ganske enkelt rester af nogle rækker af egetræer, der er plantet til skygge for hopperne ved vandingsstedet.

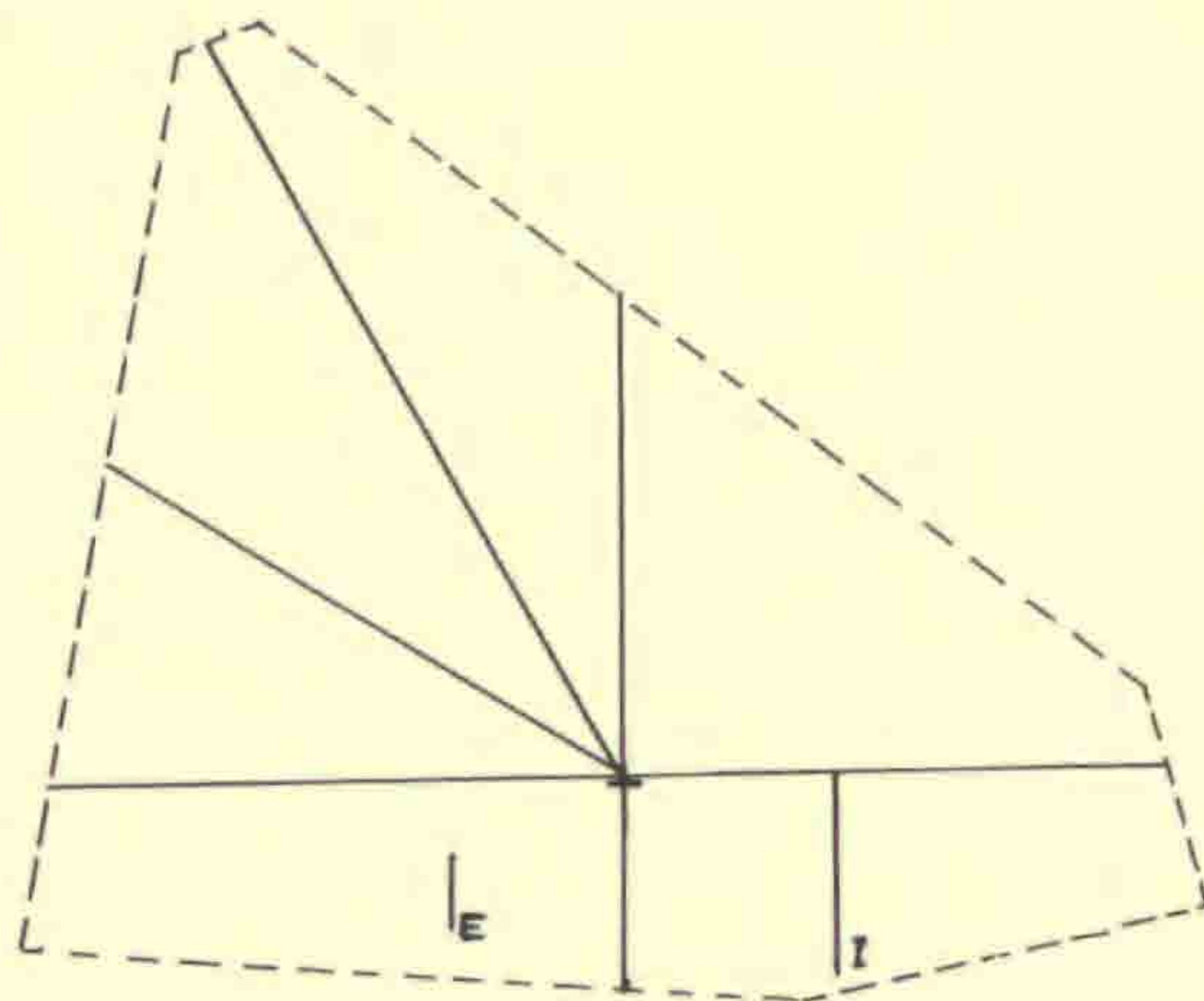
Inokulationsalléen

I eksisterende arkivmateriale, bl.a. inventarielisten af 1798 (24) anvendtes stedsbetegnelsen Inokulationsalléen. Ved at sammenholde de foreliggende oplysninger med C. C. L. Hirschfelds beskrivelse af haven mener jeg at kunne identificere denne allé med den nordgående hovedakse i den Plessenske Plantage, fig. 14a, med endepunkt i den skråallé, der omtales senere som nr. 3 i afsnittet om sekundære alléer.

At inokulere er det samme som at pode med øje, deraf kan måske slutes, at det oprindeligt har været en allé af podede frugttræer.

På de gamle planer, fig. 1 og 2, ser vi, at det område, nævnte allé gennemløber, er en have. Derfor er det ikke usandsynligt, at her har været en ældgammel allé af frugttræer.

Hirschfeld omtalte 1780 ikke et eneste frugttræ (25) i dette område, men alléen var der, og den var væsentlig for havebilledet.

Hosstående skitse er udarbejdet på grundlag af fig. 1 for at tydeliggøre placeringen af:
E = Egealléen,
I = Inokulationsalléen.

Gamle kortdetailler

På udsnittet af Frederik IV's rytterkort, dateret 1722, ses Hovedalléerne alle 7, fig. 2. Men det Kongelige Biblioteks Kortsamling ejer et andet kort over Nordsjælland. Desværre er dette kort udateret, men det afgørende er at planen over Fredensborgområdet, fig. 1, kun viser

5 veje eller udhugninger, men de er placeret som de tilsvarende Hovedalléer idag. Da der er færre veje, og da stavemåden af stednavnene er ældre end på rytterkortet, har man lov at tro, at kortet skal dateres tidligere end 1722.

Det ses tydeligt på begge kort, at huset er beliggende tværs hen over Endrupvejen mod Frederiksborg. Nok var konger meget egensindige, men det er alligevel påfaldende at placere sit lysthus lige midt på vejen. Forklaringen kan måske findes i de gamle oplysninger.

Forskerne er ikke enige om udtrykket "et hus efter hollandsk facon" skal tydes som hollænderi eller hollandsk byggestil. Men der er vel ikke noget ivejen for at fastholde begge udlægninger. Det var ikke helt usædvanligt i gammel tid i Holland og Holsten at lade vejen gå igennem en port midt i gårds huset. Det havde flere fordele. Man havde en god fast vej helt til arbejdsstedet, og man kunne i skygge og tørvejr række sit høg og sine neg op på loftet. Desuden kunne stadsstuerne ligge på den ene side af porten og hverdagsfaciliteterne anbringes på den anden. I dette kongelige tilfælde ville det være endnu mere praktisk; med denne indretning kunne man holde bonden på den ene side og hoffolkene på den anden.

Da man nu havde vænnet sig til at have huset liggende midt på vejen, er der knap så langt til at spærre vejen helt ved at bygge et par værelser i portåbningen. I det tilfælde jeg personligt kender, byggede man en herlig stor spisestue igennem hele portrummet og ledte vejen udenom. Særlig nærliggende var det vel, når Christian V allerede 1680 havde lukket Horsevängen og Snogevängen for at bruge dem til græsning for sit hvide stod og derfor havde sat port ved den østgående vej og ved nordskellet.

Pontoppidan beretter da også (26), at Frederik IV, da han var stresset under den store krig, byggede et par værelser til på Østrup.

Vi er også oplyst om, at tømmeret, der stammede fra Østrups nedrivning, blev bortkørt og stedet, hvor det havde ligget, gjort ryddeligt i juli 1721 (27). Arbejdet blev udtrykkeligt foretaget for at gøre kongen glad i sind, så det må formodes, at brædderne havde ligget og skæmmet et stykke tid. Østrup må åbenbart være borttryddet for at gøre plads for det nye slot. Thi i foråret 1721 var man kun i gang med selve slottet og ottekanten (28). Derfor kan den på fig. 1 viste bygning være Hollænderhuset (= Østrup). Dette bestyrkes af følgende citat, "på det sted hvor Slottet står havde ladet bygge et hus på hollandsk facon". (29).

Helt ufornuftigt ville det vel heller ikke være at lægge huset øverst på skråningen af hensyn til afdræningen. 1722 måtte Krieger bygge en kloak-kanal for at afdræne den nye gårdsplads og Ridebanen. Først derefter kunne den ottekantede plads brolægges (22).

Ved at placere Hollænderhuset længst oppe mod nord på grunden kunne man lægge avlsbygningerne nærmest de på byggetidspunktet til gården hørende græsningsarealer, nemlig Kovängen syd for kløften, ned mod Sørup. Den sidste af Østrups avlsbygninger, der blev nedrevet i 1723, var da også beliggende vest for indkørslen (67).

På fig. 1 kan vi ikke konstatere, om Endrupvejen endnu er ført igennem huset eller om kortet er fra tiden efter portens lukning, men det var i hvert fald muligt for Endrupbønderne at køre udenom gården, idet der på dette tidspunkt var anlagt en vej mod øst, der førte udenom til Asminderød. Tidligere skulle bønderne dreje af syd for gården, når de skulle til kirken i Asminderød.

Den på kortet viste vej, kan være anlagt alene for bøndernes skyld, da Frederik IV efter 1709 byggede til på gården; men den kan også være anlagt væsentlig tidligere for herskabets skyld. Thi en sådan vej ville være mere behagelig, idet vi er oplyst om, at det var nødvendigt at forcere den dybe kløft fra Langedam, Bagerdam og Lille Dam til Esrum Sø (30), dersom man ville nå Østrup sydfra ad den gamle Endrupvej. Desuden er oplyst, at enkedronning Sofie Amalie ofte besøgte Østrup, når hun opholdt sig på Ebbekløbgård øst for Asminderød (31).

Hvis vi studerer fig. 7, ser vi, at i slutningen af 1720'erne var der ført en anden vej sydpå fra Endrup. Fra 1721 må bønderne formodes at have anvendt det, der nu kaldes Dybeallé, d.v.s. Indhegningsalléens nordøstlige vej. 1725 gav Frederik IV ordre til, at der skulle bygges et hus ved nordporten (32) til en vagt, der skulle påse, at bønderne ikke forglemte sig og kørte ad den gamle vej op forbi slottet.

Under alle omstændigheder må konklusionen af det gamle kortudsnit, fig. 1, være, at hovedaksen (= midtaksen) i Fredensborghaven er den oprindelige vej fra Esrum over Endrup til Frederiksborg. Den østgående vej er derimod vanskeligere at tidsbestemme.

På kortet ses, at den østfrakommende vej krydser Endrupvejen og fortsætter mod vest til Esrum Sø. Denne vestvej kan have været en simpel brugsvej, thi man skulle hente sit vand ved kilden ved søen, fig. 7. Det er oplyst, at hestene havde vanskeligt ved at trække vandvognene op gennem den stejle kløft til slottet, da Skipperalléen og Indkørselsdæmningen var lavet 1720 (30), fig. 4. Hvis der overhovedet var en vej i kløften tidligere, hvilket ikke angives på fig. 1 og 2, havde det i hvert fald ikke været nemmere ad denne vej at nå frem til Hollænderhuset. Den på kortet anførte vej mod søen kan have haft en mere jævn stigning. Slottets vandforsyning fra øst og Vandmaskinen blev først påbegyndt 1726 (34).

Den vestgående vej kan dog også være anlagt af skønhedshensyn. Det var dengang almindeligt at anvende vinkelrette kryds i lystanlæg, og for enden af vejen lå den skønne sø.

Derefter mangler en begrundelse for placeringen af de to resterende veje eller udhugninger på fig. 1. Det er klart, at det ikke kan dreje sig om veje udlagt til praktiske formål. Det må dreje sig om udhugninger i skoven alene foretaget af skønhedshensyn.

Allerede Christian V og hans dronning var meget glade for egnen om Østrup (35). Frederik IV's kærlighed til stedet var så stor, at han først byggede et lille lysthus og derefter et slot. Det vil derfor ikke være unaturligt at tro, at man allerede tidligt begyndte at forbedre udsigten ved udhugninger gennem træbevoksningen.

Kan der nu være en særlig begrundelse for at placere udhugningerne, som det er gjort; man kan studse over, at vinklerne mellem udhugningerne ikke er præcis 30° , men det kan man vel heller ikke forvente af en lille detalje i et stort kort.

Studerer man de ældste planer, d.v.s. planer før Thuras plan i Danske Vitruvius II, 1749, fig. 9, må man dog også erkende, at vinklerne mellem de vestgående Hovedalléer d.v.s. de ifølge fig. 1 oprindelige veje ikke er præcis 30° .

Udhugningerne var altså ikke udlagt med denne afstand. Men Krieger kunne have rettet forholdet op, da han plantede alléerne. Han sørgede dog omhyggeligt for, at de to nytilkomne alléer i østlig retning blev placeret med 30° afstand.

Man kunne så tro, at det skyldtes unøjagtighed i de gamle tegninger. Men måler man vinklerne idag på LLO's nyeste opmåling fra 1973, fig. 28, ser man, at sådan forholder det sig i virkeligheden. Dette kan tildels bekræfte, at udhugningerne er foretaget inden, der var tænkt på kongelig park og stjernemønster og da Krieger ikke rettede "fejlen" op, kan der have været en ganske speciel årsag til, at udhugningerne havde denne placering.

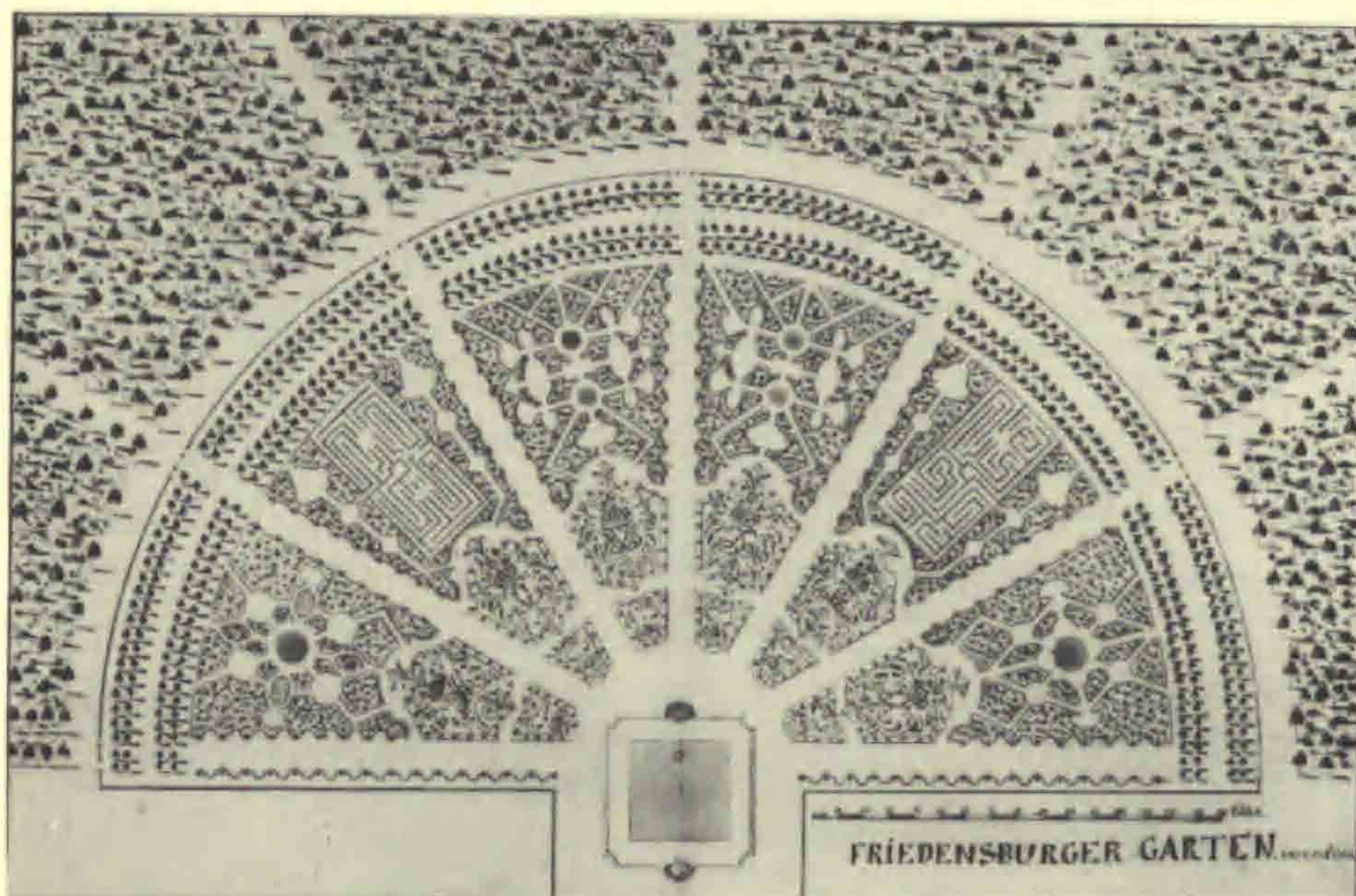

Fig. 3. Kriegers første forslag til Parterrerummets udformning, senest 1721. Frederik V's Atlas, bind 37, nr. 21. Kgl. Biblioteks Kortsamling. Udarbejdet medens slottet endnu skulle være 40×40 alen. Det ses tydeligt, hvor passerspidsen har stået, Hovedalléerne fokuserer ikke på havedøren, men på et punkt 2 m indenfor. Øst-vest-alléerne er ført helt ind til slottet og en hæk snor sig ind og ud imellem dem. Den sydlige afgrænsning af Parterrerummet var altså grøn, kun afbrudt af slottets krop.

Ved en samtale med en gammel Fredensborgborger blev jeg oplyst om, at han og andre, der var barnefødt på stedet, hvert år 8. august, den dag de lyse nætter slutter, samles på slotstrappen for at sige farvel til sommeren. Thi netop den dag går solen ned lige midt i den allé, vi idag kalder Eremitagealléen.

En kompaskurs udlagt på denne allé fastslår, at den har kurs 300° , når det omregnes, er det præcis, eller så præcis som det kunne gøres med den tids instrumenter, mod det sted, hvor solen i overensstemmelse med definitionen går ned i Fredensborg, den dag de lyse nætter begynder og den dag de slutter.

1681 vendte Ole Rømer hjem fra et tiårigt studium i Paris. Indtil sin død 1710 var han nært knyttet til de regerende konger, Christian V og Frederik IV, og mange store opgaver blev lagt på ham (36). Men indimellem måtte han også tage sig af de små, bl.a. sørgede han for udhugningerne ved Østrup (37). Desværre oplyser forfatteren ikke årstal og heller ikke kilde. Det har endnu ikke været muligt at finde frem til disse oplysninger, derfor er det et åbent spørgsmål, hvornår Ole Rømer har foretaget arbejdet.

1694 fik Ole Rømer overdraget at føre tilsyn med direktøren for Københavns gadebelysning (38). Reglementet sagde, at lygterne, 500 stk., ikke skulle tændes i den lyse tid. Som den omhyggelige videnskabsmand Ole Rømer var, definerede han åbenbart til dette formål de lyse nætter ganske eksakt. Definitionen lyder: De lyse nætter er de nætter, hvor solen når mindre end 18° under horisonten. Det viser, hvor dygtig Ole Rømer var, at denne definition næsten præcis er sammenfaldende med den moderne definition, der siger, at de lyse nætter indtræder, når genskæret fra nordhimlen er stærkere end lyset fra stjernehimlen. Det havde Ole Rømer ikke instrumenter til at konstatere, men med sit blotte øje placerede han altså de lyse nætter korrekt.

I Danmark strækker de lyse nætter sig fra 5. maj til 8. august. Det har sikkert moret kongen og Ole Rømer at lave en slags kalender i skoven ved sommerslottet i Nordsjælland. Når solen gik ned på den nordlige side af den foretagne udhugning, altså når solen passerede denne, var det per definition den lyse tid, altså sommer. Havde Ole Rømer levet længere, kunne man måske have anlagt en af de østgående Hovedalléer mod det sted, hvor solen står op de pågældende dage.

Spørgsmålet er nu, var det Christian V eller Frederik IV, der lod udhugningen foretage. Hvem af dem er begyndt at betragte stuttevången som lystanlæg. Tanken var knap så fjern for den tids konger og adelsmænd. Hestene var jo ikke blot heste, de modsvarede vor tids bilpark. Vi ser da også, at englænderne integrerede deres paddock i landskabshaverne, derved kunne de nyde deres heste på nært hold – og de havde "bilen" lige ved døren.

Det ville være interessant, om den sidste udhugning var placeret mod solnedgangen ved sommersolhverv. Men det er den ikke. Denne allé ligger blot midt imellem Endrupvejen og Eremitagealléen.

Meget gamle tegn på lystanlæg

Til den tid, hvor de omtalte udhugninger er foretaget, hører måske udsigtshøjene. Endnu idag findes rester af gamle udsigtshøje i haven og i Hirschfelds beskrivelse fra 1780 findes oplysninger om flere. Disse høje var inddraget i haveanlægget på Frederik V's tid, men de er sikkert fra en tidligere periode, idet sådanne høje ikke hører til barokstilen i havekunsten.

Oprindelsen til disse høje må nok søges helt tilbage i zigguraterne i Babylon. Vi hører senere om dem hos gamle romerske forfattere, og derfra vandrer de over i renaissancen. I England var de bl.a. meget populære, på Hampton Court havde man et flot eksemplar. Alle havde et lysthus eller en "banqueting hall" på toppen. For at forstå disse udsigtshøjes store popularitet i renaissancen, må man erindre sig, at haverne var omgivet af mure eller i hvert fald risgærder. Byggede man en sådan høj i haven, kunne man sidde beskyttet i lysthuset på toppen og nyde udsigten til landskabet udenfor – altså et Kikkenborg.

I Fredensborg finder vi sådanne høje i Dronningebakken, Tusinddalerhøjen og Sneglebakken, disse kan mere eller mindre erkendes idag. Hirschfeld beskriver desuden en høj, hvorpå der på hans tid var opstillet en kolossalstatue (39), samt en høj i krydset mellem 2 veje i den østlige del af det område (40), der på fig. 1 og 2 er angivet som have. På en plan fra slutningen af 1720'erne, fig. 5, ses en høj, hvor skibsbakken ligger idag. Hirschfeld omtalte noget uklart yderligere to høje i forbindelse med Kronprinsens Plantage (41).

Fig. 4. Fredensborg slot, 1735. Gouache, Frederiksborg museum, nr. a 5592 (LL). De fire rækker hestekastanier ses i Forgården. På skråningen til venstre ses træer af samme type. Der var 1724 indkøbt 136 træer; muligvis er overskydende træer plantet på skråningen. Den 1719 byggede dæmning erkendes tydeligt.

Idag er flere af højene væk. I kongeriget Danmark kunne disse høje have været eller i det mindste set ud som kæmpehøje. I den formodning kan Frederik VII have været medvirkende til at de forsvandt. Sneglebakken og Dronningebakken er dog med bestemt ikke gamle kæmpehøje, og højen i den gamle have beskrives i 1780 mere som en stor rund forhøjning.

Ridealléen

Det er ovenfor foreslået, at den østgående vej på fig 1 er en meget gammel adgangsvej til Østrup. Dette har en ganske svag støtte i professor C. C. L. Hirschfelds beskrivelse af haven ved Fredensborg 1780. Han fremhæver udtrykkeligt, at den ret østgående Hovedallé, som han ene af alle gav et selvstændigt navn, Ridealléen (42), var anderledes end de øvrige Hovedalléer.

Han fortalte, at den udskilte sig ved 1) ikke at være græsbevokset, 2) at der langs hver side løb en gang, der ind mod skovvildniset var skærmet af hække. Det var således endnu en regulær brugsvej. I 1780 åbenbart med adskilt trafik. De ridende i midten og de gående på sidegangene.

Jeg tror, at denne allé er ældre end Kriegers Hovedalléer. Dersom vi måler bredden af de endnu stående Hovedalléer, opdager vi, at denne allé, der nu benævnes Kirkealléen, er ca. 2 m smallere end Kriegers Hovedalléer. Ridealléen har ca. 4 m (6-7 alen) mellem rækkerne og ca. 6 1/4 m (10 alen) mellem træerne. De to tilbageværende af Kriegers Hovedalléer har ca. 6 1/4 m (10 alen) mellem rækkerne og ca. 6 1/4 m mellem træerne. Jeg tror, at Krieger har brugt 10 alen på begge leder.

Enten har veje ved Ridealléens anlæggelse i almindelighed været smallere, eller også er denne allé udelukkende blevet anlagt til ryttere, deraf navnet. Stedet var i sin oprindelse beregnet som udflugtsmål for herskab til hest. Vogne med tjenerskab og forsyninger kunne køres til over gården.

At den som adgangsvej for herskabet var plantet med allétræer er helt naturligt, den skulle være standsmæssig.

Da Krieger plantede sine Hovedalléer, var det med det udtrykkelige formål at forme en lysthave, derfor anvendte han, de da til lysthaver anerkendte mål, men naturligvis fældede man ikke en allerede eksisterende allé i god vækst. Det ville være uøkonomisk, og det var Frederik IV efter sigende ikke - kun noget ødsel.

Med venlig hjælp af en af slotsgartnerens medhjælpere fik jeg klippet grene af kronerne på træerne i 1. Ridealléen = Kirkealléen, 2. Ringallé = Rundeallé, 3. Slotsallé = Bredeallé, 4. Eremitageallé og 5. Ridebanen. Da alle træerne nu holdes beskåret, er det meget vanskeligt at finde karaktergrene. Men mit resultat blev, at jeg ikke kunne konstatere så store forskelle, at jeg ad denne vej kunne bringe lys over det

rejste problem. Jeg ved med sikkerhed, at Slotsalléen er plantet 40 år senere end de øvrige alléer, derfor måtte den næsten sikkert være af en anden klon.

Tilbage er derfor kun den mulighed at gennemgå regnskaberne 1678-1718 for der at finde kvitteringer for indkøb af lindetræer til Østrup.

Om vejen mod vest til søen og den nord-sydgående akse, Endrupvejen, på samme tidlige tidspunkt har været plantet med lind for at passe ind i et eventuelt tidligt lystanlæg, kan vi ikke umiddelbart kontrollere ved måling, da den midterste Hovedallé, vejen mod Endrup, måtte vige for Jardins plan, 1759, og de sidste træer i den vestgående Hovedallé blev fældet i begyndelsen af 1950'erne.

Dog er tanken ikke helt umulig, thi fra 1809 foreligger et forslag til en meget yndig landskabelig have, signeret af Johan Ludvig Mansa, fig. 12 a. På denne plan ses tydeligt, at den ret østgående og den ret vestgående Hovedallé er lige brede og at de er smallere end de øvrige Hovedalléer.

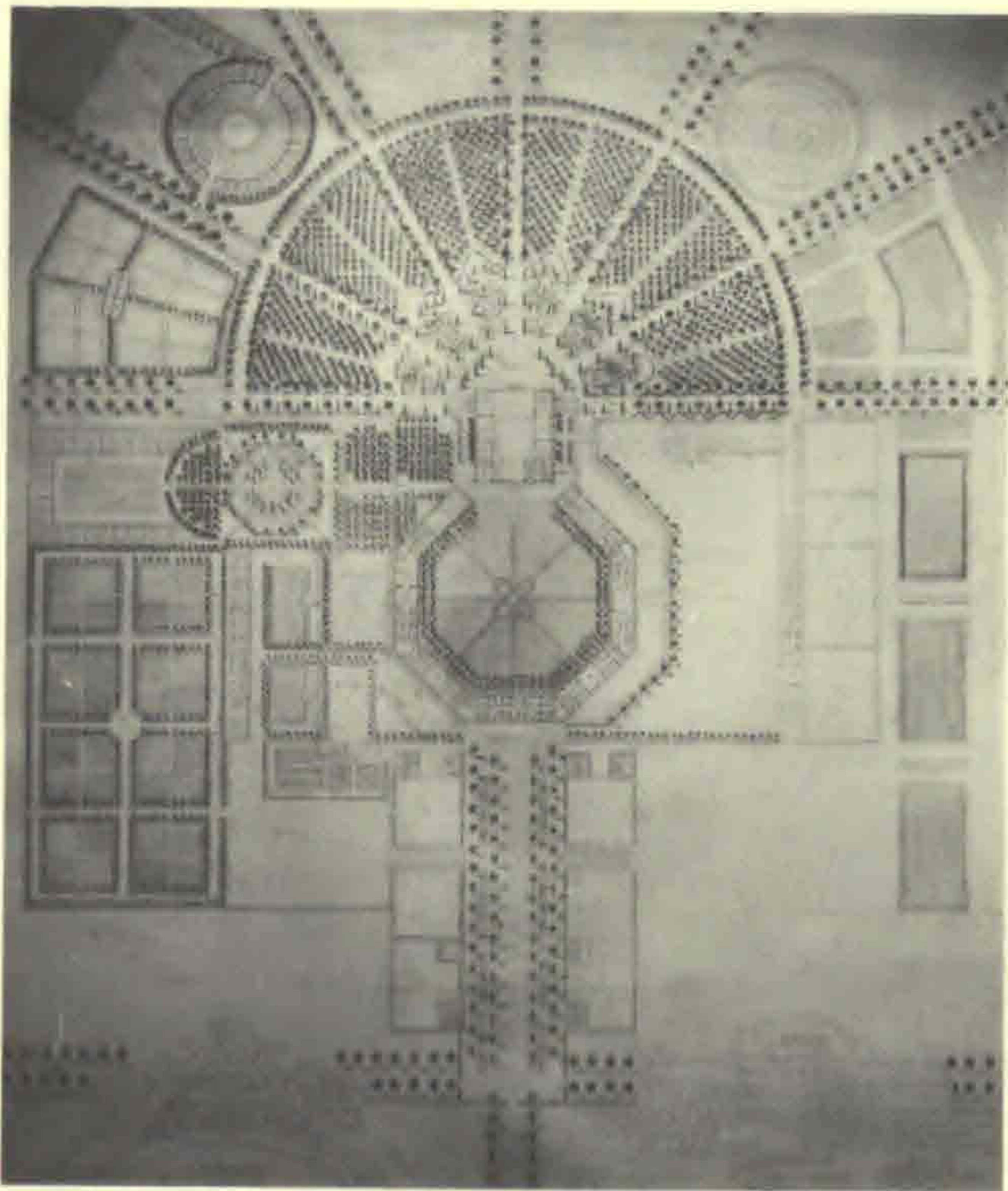

Fig. 5. Plan over anlæggene i slottets nærmeste omgivelser udført i slutningen af 1720'erne. Denne halvfærdige plan tilhører Inspektoratet for de kgl. Haver (fot. JA). Alléerne blev ført knap så langt ind, som først foreslået. Den dobbelte Kastanjeallé i Forgården er plantet, ligeledes er 2 rækker træer foreslået i den indre gård. Bemærk højen nord-øst for slottet, den senere skibsbakke. De fire rektangulære anlæg i højre side er vandbassiner. Muligvis formet på gamle fiskedamme.

Det lille lysthus

Fra 1712 synes interessen for ejendommen pludselig at stige stærkt, bl.a. udførtes temmelig meget arbejde for at bringe køkkenfaciliteterne i orden (44). Pontoppidan (26) fortæller 1764, at Frederik IV byggede yderligere nogle værelser og året efter et lysthus; han anvendte stedet "lig en eremitage". Pontoppidan angiver tidspunktet som værende under den lange, opslidende, store, nordiske krig.

1716 reparerede man både et lysthus og det store hus (47).

Disse spredte oplysninger kan måske tydes derhen, at Frederik IV i 1712 eller tidligere, dog næppe før hans 2. italiensrejse 1708-09, har bygget et lysthus, som han anvendte "lig en eremitage", og køkkenfaciliteterne udbyggedes måske, fordi han nu havde brug for en større stab. 1712 trådte Anna Sophie ind i kongens liv, om dette har sammenhæng med aktiviteterne vides ikke. Man ved intet bestemt om, hvor dette lille lysthus var placeret. Der var jo flere dejlige steder at placere en lille yndig eremitagepavillon med en vidunderlig udsigt.

Steenberg fortæller, at Krieger i marts 1722 fik kontrakt på at nedtage en pavillon på området ved Ridebanen (50) og genopstille den som Ermitage i Esrum Sø. Pavillonen var af bindingsværk, derfor let at flytte. Nogle mener, at Krieger få år før havde opstillet denne pavillon, men at kongen havde ombestemt sig (48). Det synes dog besynderligt, at kongen skulle lade en pavillon bygge midt i en byggeplads, med mindre den skulle fungere som et byggekantor under hans talrige besøg på pladsen, men hvorfor skulle han så fjerne den, inden byggeriet var færdigt. Rimeligt kunne det vel være at antage, at den nævnte pavillon var identisk med det lille lysthus. Pavillonen har muligvis været således beliggende, at den kom i vejen for den lange stald, som man netop var i gang med (51). Placeret lige syd for stalden ville det have haft en vidunderlig udsigt over markerne ved Raagaard og Esrum Sø; en sådan placering ville muliggøre betjening fra det store hus og dog samtidig være i en afstand, så det kunne fungere "lig en eremitage".

Tager vi nu ganske frejdigt fig. 11 a og forlænger den østgående vej fra Plessens Plantage, omtalt senere som nr. 2 under sekundære alléer, tilbage mod slottet, da rammer vi netop den sydlige ende af den senere forlængede staldbygning.

Seeger fremhæver med begrundelse i de gamle stedsbetegnelser Kikkenborgporten og Kikkenborgalléen, at der i den sydøstlige del af stutterivangen lå en lokalitet ved navn Kikkenborg (49).

Af kortet fig. 1 ses tydeligt, at et hus ligger tværs over Endrupvejen. Flere forskere mener, at det lille lysthus var placeret, hvor udhugningerne mødtes. Denne opfattelse bygges især på Pontoppidans ord: "summa, -- Østrup blev til et Kongeligt Slot, ikke så stort i sig selv, --, men dog stort nok til at fornøje en stor konge, og at modtage den daværende Hof-Stab" (45).

Herimod står kammertjener N.J. Jessens ord; "Førend dette slot blev anlagt var her kuns en Avlsgaard som kaldtes Østrup --, der på det stæd hvor Slottet staar, hafde ladet bygge et huus paa hollandsk Facon" (29).

Disse forfattere skrev begge knap 50 år efter slottets opførelse. Pontoppidan havde hørt, at kongen havde ladet bygge et lysthus. Som lysthus kendte han Rosenborg, og det faldt ham ikke ind, at en stor konge kunne nøjes med en pavillon og et tilbygget bondehus. Men der er aldrig fundet bilag på materialer eller arbejde i forbindelse med et selvstændigt større hus på Østrup.

Kammertjener Jessen havde i henved 20 år sin gang på Fredensborg sammen med sit herskab. Han samlede alle de historier, han hørte på egnen, fordi han ligesom kammertjener Eric Torm ville skrive en historiebog.

Regnskabsbilagene fra 1716, der angiver, at der er repareret på et lysthus og på det store hus, skulle angive de rette størrelsesforhold.

Mit forslag

Mit forslag må være at placere Hollænderhuset, hvor huset ligger på fig. 1 og Frederik IV's eremitagelysthus for enden af den gamle haveakse, hvor den lange stalds sydende kom til at ligge.

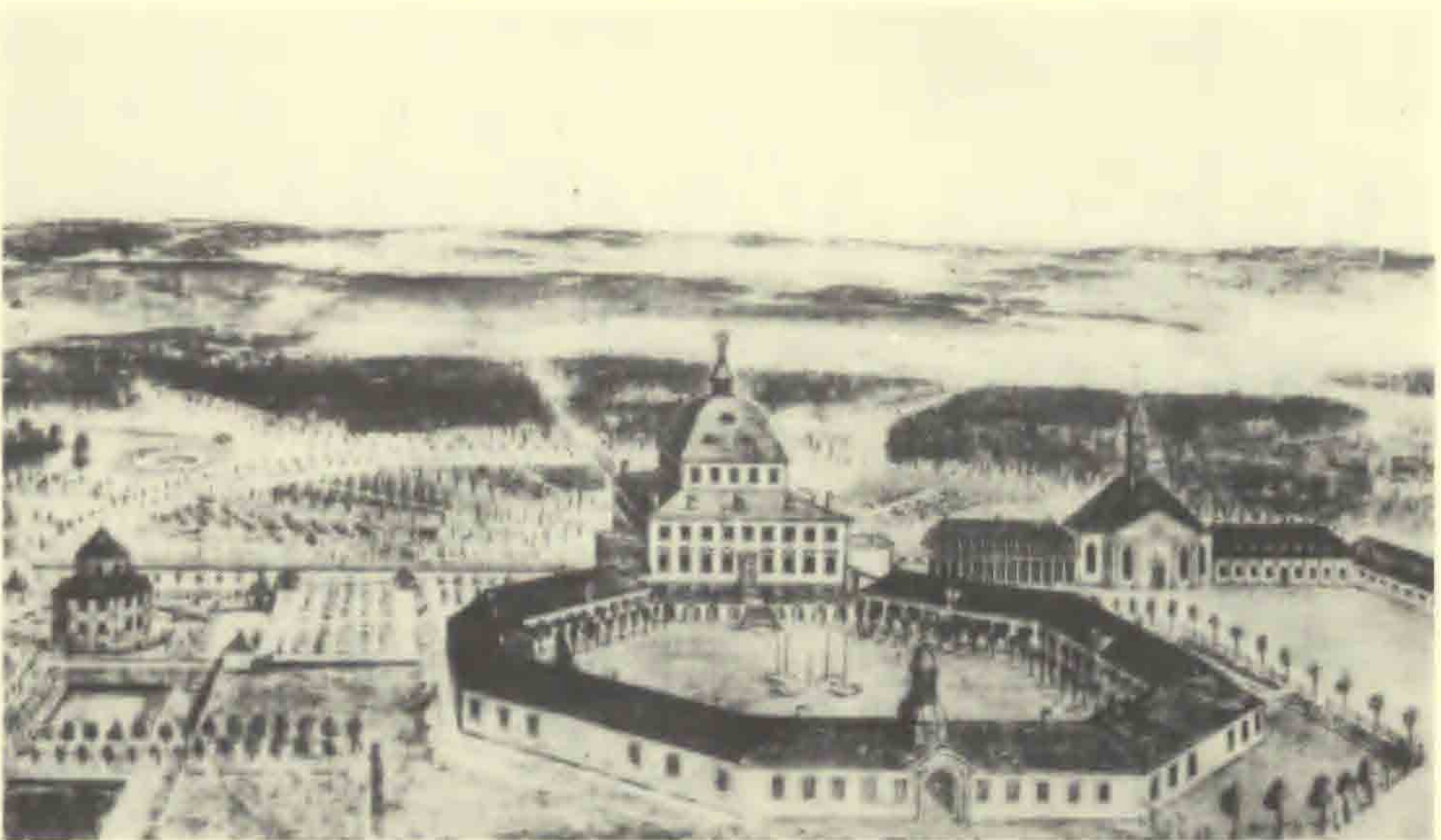

Fig. 6. Fugleperspektiv tegnet af H.C. Lønborg, 1728. Kgl. Biblioteks Billedsamling. Tegningen er sikkert udført på grundlag af fig. 4 og er samtidig med fig. 7. Hovedalléerne er plantet, men det ses hvor spæde, de er. Terrasserne omkring Ottekanten ses tydeligt. Derefter endnu en terrasse hen til Branddammene i venstre side. Heraf følger, at Domestiklængden yderst til venstre ligger så lavt, at den ikke hindrer udsigten fra den kongelige suite i slottet.

Kikkenborg må sikkert placeres på den forhøjning Hirschfeld berettede om i krydset mellem de to alléer i den sydøstlige del af haven. Muligvis har Kronborgporten, 1680, været anbragt i den østlige ende af havens hovedakse. En sådan indretning af Christian V's "løsthavn", 1682, ville være i overensstemmelse med den tids stil for en have til et landsted, en have som også skulle fungere som en produktionshave.

Christian V brugte endnu den gamle facon.

Det var Frederik IV, der bragte den nye stil til Danmark.

Med en sådan placering blev det lille lysthus generalprøven på slottet. Det var den første omsætning af indtrykkene fra Italiensrejsen. "villaen" blev som i Italien orienteret mod den storslåede udsigt.

Da kongen besluttede sig for at bygge slottet, valgte han Endrupvejen som hovedakse i anlægget, men bevarede slottets interne orientering mod udsigten, idet kongens og dronningens værelser alle lå med udsigt til søen.

Selvom forslaget ændrer stærkt på tidligere forestillinger, synes det at kunne begrundes med oplysningerne i de anvendte forlæg, når disse vurderes samlet.

I Horsevangen og Snogevangen er lidt efter lidt udviklet et anlæg, i hvilket man kunne nyde naturen og stedets skønhed, enten spadserende eller ridende. Udsigtshøje og boldbaner kunne godt forenes med smukke hvide heste.

Indtil 1730. Parkanlægget

Da Frederik IV i 1718 havde bestemt sig for at bygge et rigtig lille slot, selvom det fra begyndelsen også kaldtes et lysthus, ganske som Rosenborg og Lundehaven blev kaldt lysthuse, gik man samtidig i gang med at forme haveanlægget.

Nu tog man tilsyneladende stjernemønstret op og gjorde det til havens bærende motiv. De to nye udhugninger blev foretaget mod øst og alle blev trukket op med træer, fortrinsvis linde. Plantningen af disse begyndte 1720 (52).

Inden slottet blev bygget, har man kunnet stå i centrum og se igennem alle de eksisterende udhugninger. Det må nok være passende her at gøre opmærksom på, at Hovedalléernes mødepunkt kom til at ligge 3-4 alen inde i slottet. Det er mærkeligt, at slottet ikke netop er placeret, så centrum lå ved havedøren, derved mister anlægget en storslået pointe. Fænomenet kan ikke engang forklares med, at slottet på tegnebordet voksede fra 40 x 40 alen til 50 x 60 alen, thi allerede på Kriegers første forslag, fig. 3, er slottet rykket for langt frem i Parterret. Man kan på planen tydelig se, hvor passeren har været anbragt.

Jeg er bange for, at Krieger har fortabt sig i samspillet mellem slottet og Parterret, men har glemt hovedideen i anlægget og det er en skam. Som arkitekt har hans tanker været fokuseret på bygningen; han har slet ikke forstået scenevirkningen for herskabet, når dette trådte

ud ad døren. Denne forståelse af scenebilledet er netop det karakteristiske træk for 1700-tallets skabere af landskabsstilen i havekunsten.

Da stedet fra nu af også skulle tjene til damernes forlystelse, synes Frederik IV at have ladet sig inspirere af de italienske fyrsters jagtslotte (53). Nærmest slottet en lille eksklusiv hegned have for damerne, og udenom den store dyrepark, Copen.

Udenfor det hegnede parterre gik en stor mængde vildt frit omkring. Vi ved, at kongen især lagde vægt på hvide dådyr (54). Jægere har fortalt mig, at de har truffet hvide dådyr i Gribskov. Disse kan være efterkommere af kongens hvide yndlingsdyr, thi 1752 lod Frederik V alle dyrene udjage.

Dyrene i Copen voldte iøvrigt gartneren mange kvaler, allétræerne måtte ofte fornyes i de første år, medens de endnu var små, fordi de blev ødelagt af dyrene. Således åd dyrene barken af 200 træer i januar 1724 (55).

Thura meddeler i Danske Vitruvius, at han ikke syntes, at kongen nøjedes med at lade Copen henligge som dyrehave. Han skriver, at man nærmest måtte beskrive i hvertfald dele af den som lystanlæg: "Den tykke stærke Skov, som formeldst sin Ziirlige Indretning ved Spadseregange, Lysthuse, med grønt bevoxne Cabinetter, og deslige sær yndige Retraiter snarere fortjener Navn af en Have, end af en skov" (56). Thura havde i sin ungdom set anlægget, medens Frederik IV endnu levede.

Steenberg fortæller, at der fandtes et eller måske to ottekantede lysthuse (57); Meier antyder, at et af dem lå i den senere Nordmandal (58).

Kriegers arbejde

I slutningen af 1718 eller begyndelsen af 1719 gik Johan Cornelius Krieger i gang med træfældningen og jordarbejdet. For overhovedet at komme igang med byggearbejdet måtte Endrupvejen syd for slottet lægges op på en dæmning, da vognene med tunge materialer ikke kunne forcere kløften (4). Studeres fig. 6 nøje, ses, at terrainet syd for hovedbygningen havde fald mod sydvest. Derfor måtte det sydlige og sydøstlige terrain rettes op, før man kunne komme i gang med at bygge slottet og ottekanten. Dernæst måtte man terrassere det sydvestlige område helt ud til Egealléen.

Endelig måtte man i gang med parterreområdet. Tidens havestil krævede, at et parterre skulle være plant og vandret. Derfor måtte man hæve hele den vestlige side af det område, der skulle udlægges til parterre. Vejen mod vest måtte lægges op på en rampe, således at alléen kunne føres ind i plan med slottet og udgøre den sydlige afgrænsning af Parterrerummet. På Kriegers plan, fig. 8, ses de linier, hvori der sker et stort terrainspring, tegnet op med mørkere streg.

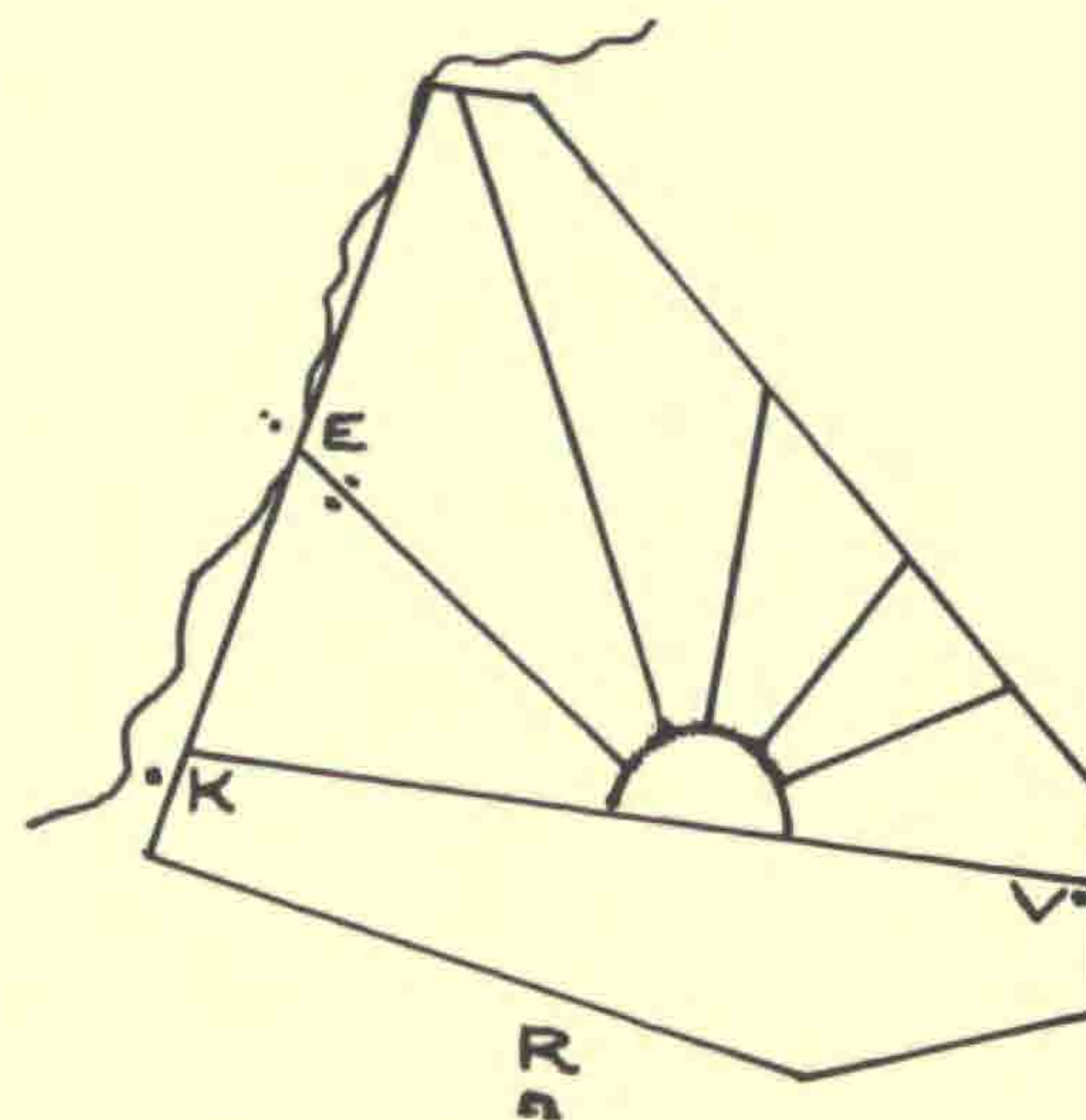
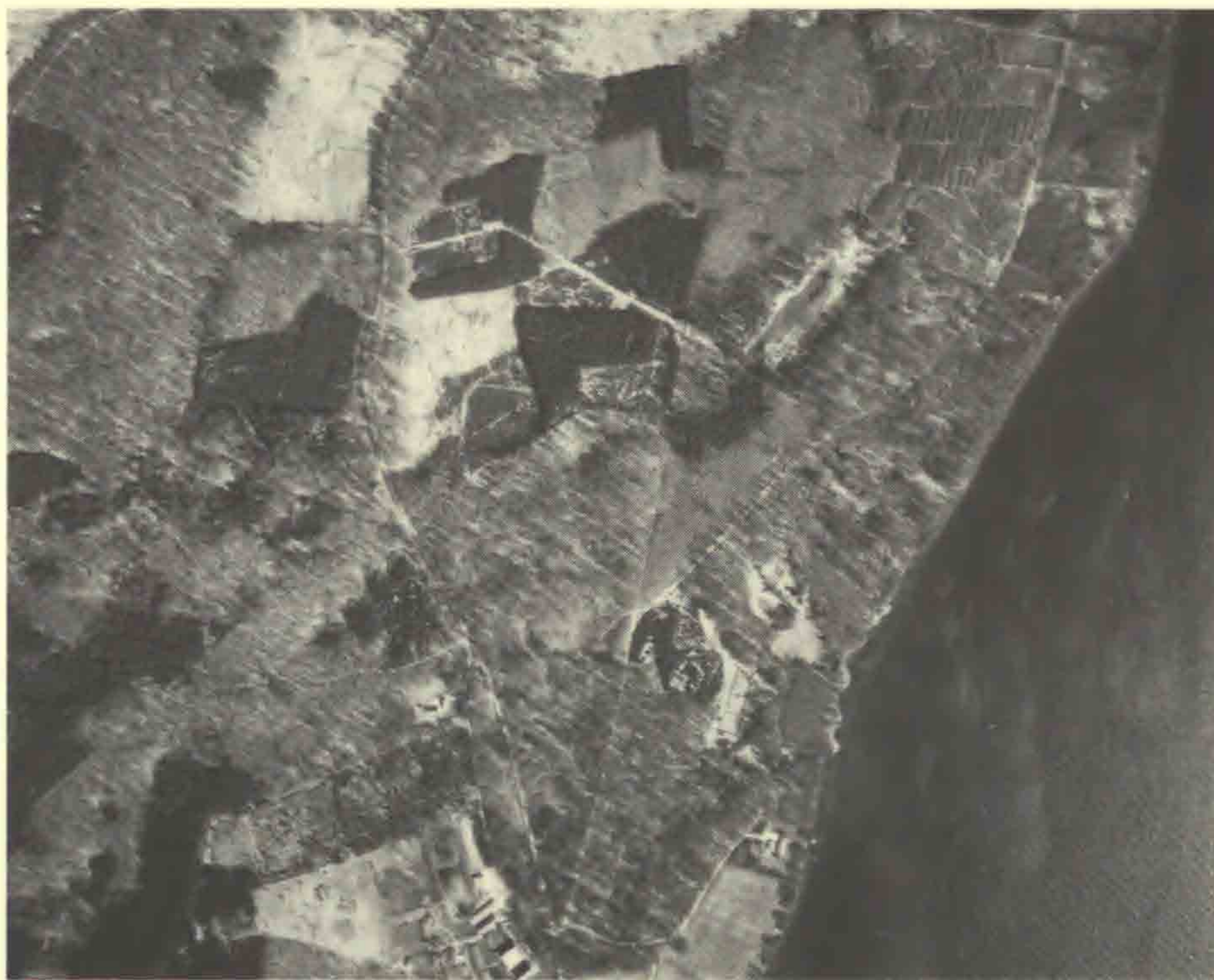

Fig. 7. "Plan von Fredens Burg mit der Situation", Bac 1-a2. Hærens arkiv. Dette er et udsnit. I søen ses Eremitagen og Anglehuset lidt længere ude. På land ses Pavillonerne til betjeningen. Desuden er Kilden placeret og Vandmaskinen. "Eet eller andet" ses i den østlige del af haven, det indgår senere i anlægget. Rågård ses syd for slottet. På søens modsatte side ses Eremitagealléens videreførsel i Pibervangen. Luftfotografiet er optaget af LLO og viser, at vejanlægget kan erkendes endnu idag.

Skitsen tydeliggør placeringen af E = Eremitageanlægget, K = Kilden, V = Vandmaskinen og R = Rågård.

Eremitagevejen og vejen, der nu kaldes Sandportalléen, måtte ligeledes hæves for at kunne føres ind på Parterret. Derved er Ballonpladsen blevet klemmt ned i en fordybning. Dette medførte, at Frederik IV 1723 gav ordre til (59), at Ballonpladsen skulle ændres til en andedam og et menageri indrettes.

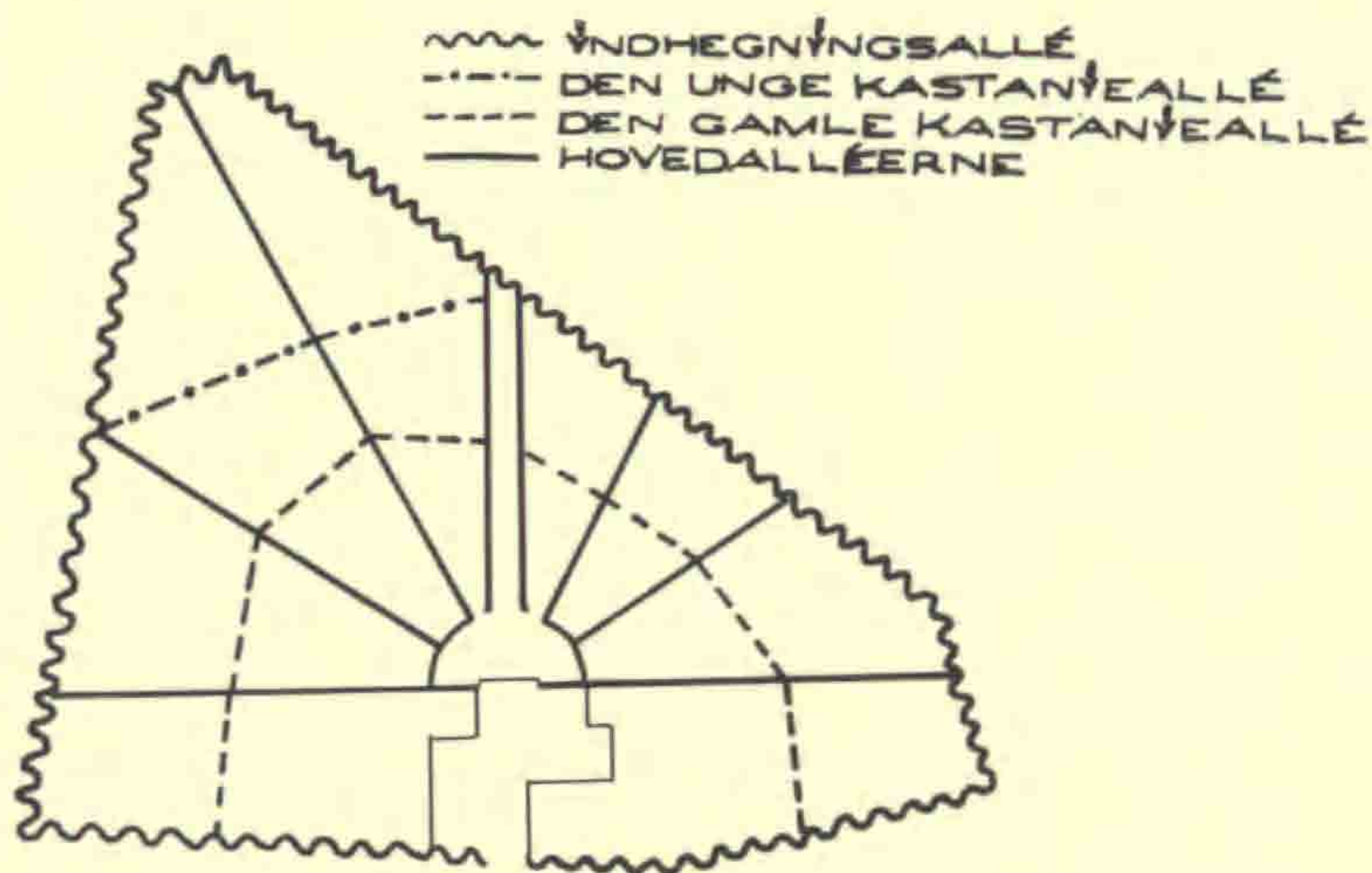
1720 havde Krieger gartnersvende med sig til Fredensborg (60), thi nu skulle alléerne plantes. Træerne blev sejlet fra Holland (60). I disse år koncentrerede man sig om Hovedalléerne og den indre Ringallé (= Rundeallé) d.v.s. den halvcirkelformede allé, der afgrænser Parterret mod Coplen. Desuden blev hele slottets område trukket op med en allé. Det er den C. C. L. Hirschfeld under eet kalder Indhegningsalléen; idag opdeles den i Skipperalléen, Kikkenborgalléen og Dybeallé. Frederik IV ønskede også allé langs søen. Den var i hvert fald intakt 1780, da Hirschfeld besøgte stedet (61).

Hirschfeld fortalte, at de fleste hovedalléer var plantet i lind, men dele af Sandportalléen og Indhegningsalléen var plantet i hestekastanie (62).

Kastanietræerne

Jens Østergaard har klarlagt hestekastaniens indførselshistorie i Danmark (66). Man ser af hans undersøgelse, at hestekastanien indførtes første gang i Danmark 1721 og at leverancen gik til Østrup.

Hirschfeld nævnede hestekastanier i Indhegningsalléen og Sandportalléen, men ikke hvor i alléerne, der var anvendt hestekastanie (62). Da netop disse to alléer har en del af deres forløb i de lave sumpede områder, må vi gætte, at det har været på de lavestliggende strækninger, der er plantet hestekastanie. Det er i hvert fald der, vi idag finder adskillige selvsåede kastanier.

Krieger var en meget dygtig gartner, chef for Rosenborg driverierne. Han kan på sin studierejse have bemærket, at hestekastanie klarer sig bedre end lind på fugtig bund.

Af Østergaards undersøgelse fremgår, at 950 kastanietræer i 1723 blev plantet på Fredensborg. Som nævnt tidligere synes Krieger i sine alléer at have brugt en planteafstand på 10 alen. Det skulle betyde, at der er plantet 4750 alen (2992 m) kastanieallé. Studerer vi Kriegers alléplan, fig. 8, kan det godt passe med, at alléerne i den nordlige lavtliggende del af Coplen, samt det meste af alléen langs søen, har været plantet i kastanie.

Dobbeltalléen i forgården

Af Jens Østergaards undersøgelser ses videre, at der 1724 indførtes 136 hestekastanier, hvorom det specielt oplystes, at de skulle plantes i forgården til Fredensborg.

Erik Pontoppidan fortæller i Den Danske Atlas (68) følgende: "- gennem Porten, som haver et lidet Spiir eller såkaldet italiensk Hat, til

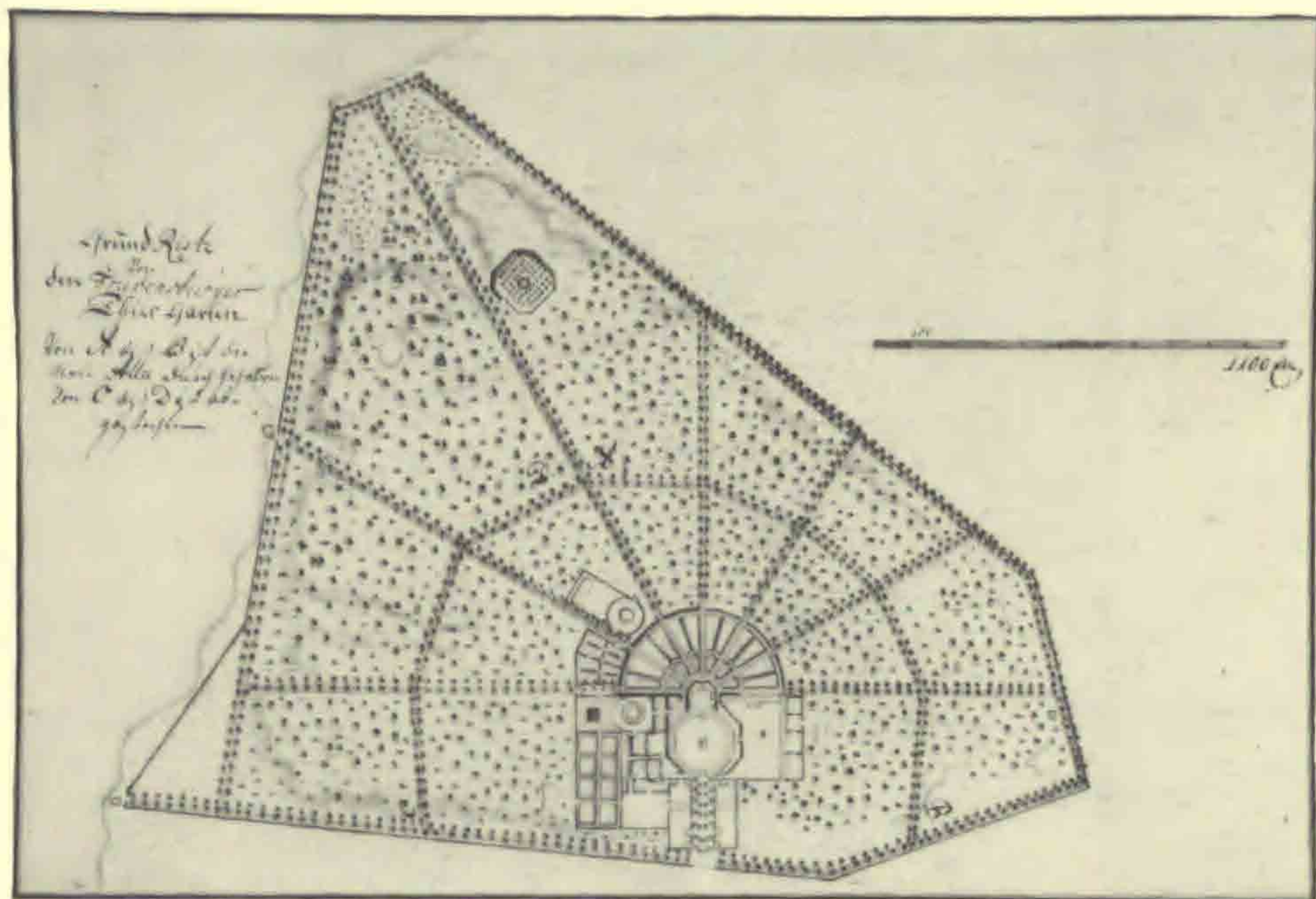

Fig. 8. Kriegers alléplan, formoder man, den er usigneret, senest 1730. Frederik V's Atlas, bind 37 nr. 22. Kgl. Biblioteks Kortsamling. Egealléen og Inokulationsalléen ses ikke. De mørkere optrukne linier angiver terrainspring (ses vest for slottet, på Ridebanen, vestsiden af Parterrerummet og på nordsiden af Hidsepladsen). Notatet i venstre side oplyser, at den nye allé er hugget igennem fra A til B og afstukket fra C til D.

den yderste Forgaard, hvilket endes med et stakitverk, men haver på begge Siderne, en halv snees adskilte Huse ---. Midt imellem begge Rader Huse, ere plantede fire Rader Castanietræer til skygge for Staldfolkene og andre som her må være i Beredskab".

På et af de tidligste billeder af Fredensborg fig. 4 ses da også 4 rækker træer på denne strækning. På samme billede ses mange træer af samme udseende plantet på skråningen mod Skipperalléen. Dette kan give forklaringen på det, påfaldende store antal indkøbte træer. Thi holder vi fast ved en planteafstand af 10 alen skulle det give 1360 alen løbende (ca. 850 m). Forgårdens længde er knap 180 alen.

Fig. 10 viser, at slottets tilkørsel endnu på Frederik V's tid var en dobbeltallé, som også Pontoppidan beskriver. Nicolai-Henri Jardin kan have bemærket dobbeltalléen, da han i 1759 forestod nogle interiørarbejder på slottet. Dermed kan denne dobbeltallé have inspireret ham til at omforme midteralléen i haven til en dobbeltallé og samtidig nærme anlægget til versaillesstilen.

Menagerihaven

1727 er indkøbt 100 hestekastanier og regningen er kvitteret af en C. Bruhn. På Fredensborg var omkring den tid ansat en gartner af dette navn (69); derfor er denne sending nok også leveret på Fredensborg. 1728 og 1729 fulgte ialt 69 kastanietræer. Nogle af disse ialt 169 træer kan naturligvis være anvendt til at supplere træer, der var blevet ødelagt af vildtet.

Men de kan også være anvendt til plantning vest for Menageriøen (= Rosenøen), thi Østergaard meddeler, at 80 hestekastanietræer dér blev optaget med rode 1767, da dette område omdannedes til frugthave. Denne omlægning fandt sted i forbindelse med Christian VII's ordre om nedlæggelse af alle menagerihaverne ved hans slotte (70). Samme frugthave blev omtalt af Hirschfeld 1780 (71).

Der findes en tegning fra Parterrehaven gengivet i Hakon Lunds bog, hvor de afbildede træer har en umiskendelig lighed med kastanietræer; skulle der mon være noget i vejen for, at man også havde anvendt dette nye modetræ i Parterrehaven.

Gamle og nye kastanieallé

1730 ankom ifølge Østergaard "478 stück Castanien-bäume zu der Neue Allée in der Thier Garten".

Krieger viser på sin plan, fig. 8, de veje han har udlagt med alléplantning. Af hans bemærkning til venstre på planen fremgår, at fra A til B er foretaget udhugning og fra C til D er afstukket.

Så vidt jeg kan skønne er denne sti lagt der, hvor slotsplateauet begynder at falde, f.eks. lige over Nordmandsdalen, og lige over Tusinddalerhøjen.

Placeringen er nok valgt med det formål at opnå den smukkeste tænkelige udsigt til søen mellem træerne, thi det må ikke glemmes, at først hestene og derefter dyrene havde gjort Coplen til et åbent græsningslandskab.

Alléen betegnes af de fleste som ydre Ringallé til forskel fra den indre Ringallé, der afgrænser Parterret mod Coplen. C. C. L. Hirschfeld kaldte den for den gamle Kastanieallé eller den store Kastanieallé (72). Han fortalte, at denne gamle Kastanieallé gik op og ned med terrainet og dannede yndige perspektiver.

Til forskel fra den gamle Kastanieallé nævnede han den unge Kastanieallé (73). Denne løb fra Slotsalléens nordlige ende til Eremitagealléens afslutning ved søen; den gik ligeledes op og ned. Af originaltegningen til fig. 8 ses, at den unge Kastanieallé indgik i Kriegers tanker, men den er raderet ud. Jeg tror, at stien har været der, men man har bestemt, at den ikke skulle have status som allé. Det er muligvis en typisk ejerbeslutning. Denne sti forløber langs det næste fald i terrainet, altså atter en udsigtssti.

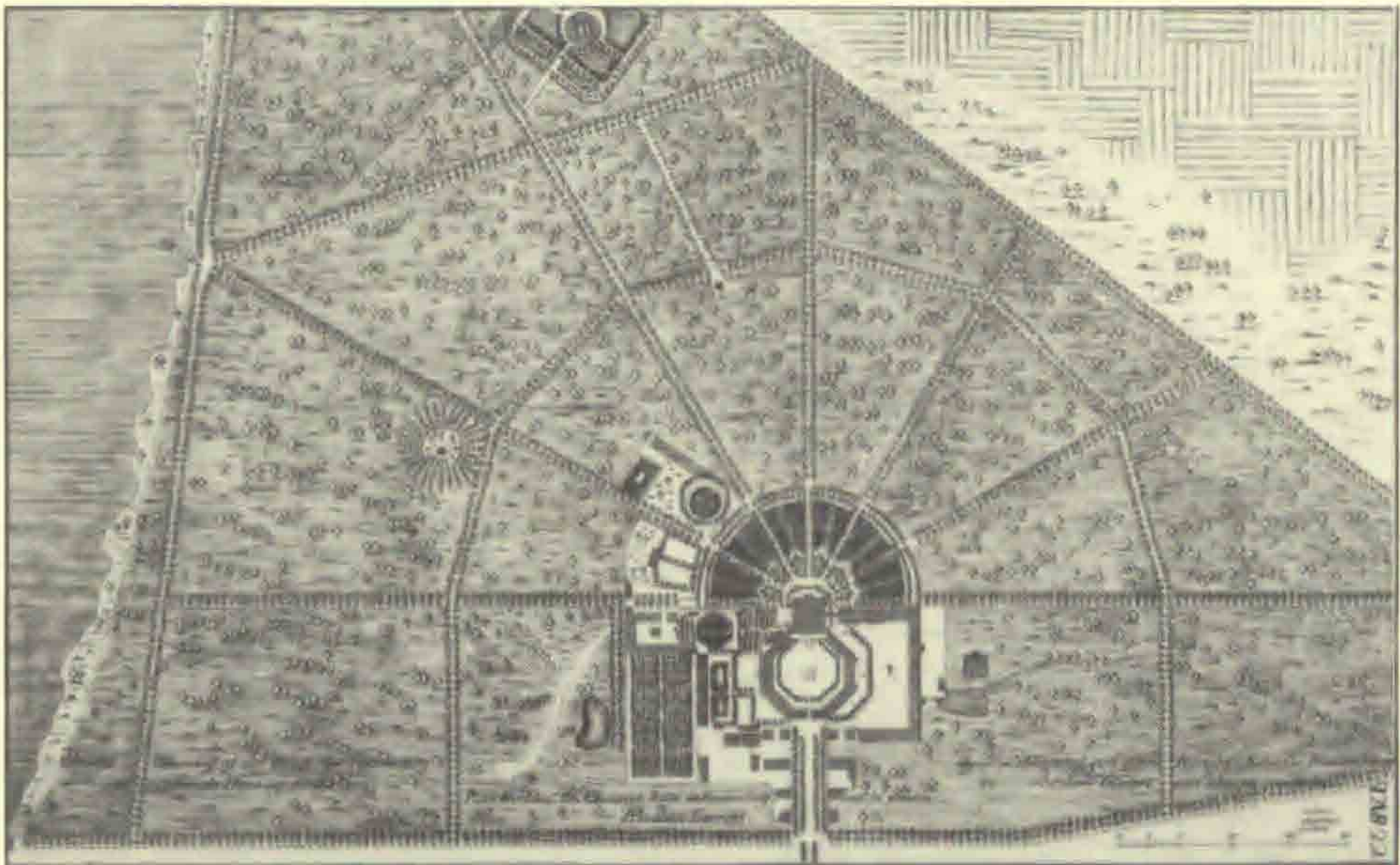

Fig. 9. Thuras plan over Fredensborganlægget, Danske Vitruvius II, 1749. Kgl. Biblioteks Kortsamling. Her ses første gang Egealléen, alléen fra det blå lysthus ned mod Hidsepladsen og den nordlige, den unge Kastanieallé plantet. Både store og lille Ballonplads synes omlagt. Ligeledes er Tusinddalerhøjen plantet i et strålemønster. Dette er måske et meget tidligt anlæg af Frederik V, eller kun at opfatte som et forslag fra Thura. Eremitagen og Anglehusets placering i søen kan ses. I højre side af planen ses "eet eller andet", der hvor vi senere oplyses om, at højen med kolossalstatuen ligger.

Sidstnævnte sti må først være plantet som allé adskillige år senere, ellers ville Hirschfeld ikke have skelnet så skarpt mellem den unge og gamle Kastanieallé. Han skriver udtrykkelig "eine neue mit jungen Rosskastanien beplanzte Allé" (73).

Eremitagealléen

I tidligere afsnit er fortalt, at der vist var særlig interesse for Eremitagealléen og denne interesse fortsatte i Frederik IV's tid.

For enden af denne allé byggede han ude i vandet sin Eremitage 1722-23. Her kunne han nyde sine måltider alene med sin elskede Anna Sophie, og fra Anglehuset, der lå lavere, men længere ude i vandet, fig. 7, kunne de mere sig med at fiske på dejlige sommerdage, eller de kunne derfra gå ombord i lystyachten, til hvis "opstilling" Skipperhuset blev bygget. Til deres diskrete opvartning blev de to pavilloner inde på land bygget, 1722.

Men ikke nok med dette; 1726 gav Frederik IV ordre til, at der skulle anlægges en vej i Pibervangen på den modsatte side af søen nøjagtig i fortsættelse af Eremitagealléen, fig. 7 (63). Arbejdet blev ledet af amtmand Frederik von Gram (63) og det voldte temmelig meget besvær at få retningen rigtig. Vejen kan endnu følges ca. 800-900 m ind i skoven i sin fulde længde i form af dæmninger og gennemgravninger.

Mand og mand imellem diskuterede man meget denne kongelige idé. Nogle mente, at vejen skulle føres igennem til Tisvilde; andre mente, at kongen også havde planer om at bygge bro over søen (64). Man fik aldrig løsningen, thi kongen døde i oktober 1730.

For mig står denne vej som et eksempel på en bevinget fantasi. Tanken og blikket skulle lokkes langt ud mod de fjerne horisonter. At det lykkedes ses af, at omtalte professor Hirschfeld 1780 bemærkede dette lyse bånd op gennem den mørke skov og beskrev virkningen som meget smuk (65).

Thuras beskrivelse contra Kriegers plan

Thuras omtale af haven på Frederik IV's tid er gengivet i et tidligere afsnit. Thura havde forudsætninger for at kende denne have, da han som ganske ung løjtnant, 1728, sammen med Holger Rosenkrantz udarbejdede 5 tegninger til kongen. I den forbindelse opholdt han sig 8 uger på slottets områder (74).

Sammenligner man denne førstehåndsbeskrivelse af haven med Kriegers plan, der er udarbejdet på omtrent samme tid eller et par år senere, må man slutte, at Kriegers plan kun angiver hovedlinierne i haveanlægget. Thi Thura fortalte, at der var mange spadserestier mellem "de sær yndige retraiter" i Frederik IV's have.

1730 har man bestemt sig for, at det, der nu kaldes den ydre Ringallé, skulle ophøjes til allé, men den nordlige spadseresti, der forløb fra Eremitagealléen mod øst, skulle vente. Der kan udmærket have

været flere stier i haven, disse har man blot slet ikke tænkt på at alléplante. I forvejen formoder vi, at der fandtes en Egeallé og en Inokulationsallé. Men Krieger har ikke villet acceptere disse alléer i sit anlæg.

Flere af de alléplantede veje, der vil blive omtalt under Frederik V's have, kan have haft deres oprindelse som spadserestier i Frederik IV's have.

Helhedsindtrykket af haven

1730 var altså alle de alléer trukket op, der danner det karakteristiske edderkoppemønster. I Frederik IV's tid blev træerne i tidens stil holdt klippede (75). Imellem alléerne lå et græsningslandskab med småskove af store træer, skabt af mange års dyregræsning, først stutterihestene derefter vildtet.

Parterrehaven og frugthaverne var forsvarligt indhegnede, for at dyrene ikke skulle trænge ind. Menageriområderne var ligeledes forsvarligt hegnede, dette for at dyrene ikke skulle trænge ud. Hele Copen var forsvarligt hegnet, også på søsiden. Dette sikkert for at dådyrene ikke skulle flygte, når søen lagde til om vinteren. Hidsepladsen var indhegnet med plankeværk på de 3 sider og et åbent stakit mod søsiden, for at de forfulgte dyr ikke skulle flygte.

Fig. 10. "Prospect af det Kongl. lyst Slot Fredensborg Imod hoved ind Kiørselen A^o 1757". Fredensborg Slot, exterior I, Grafik, folie 2°, Kgl. Biblioteks Billedsamling. Det ses, at den dobbelte kastanieallé stadig står i Forgården. Det kan muligvis have inspireret til at anlægge den dobbelte Slotsallé.

Af C. C. L. Hirschfelds grundige beskrivelse af haven, 1780, kan vi slutte at Coplen har været præget af store egetræer og i mindre grad af bøg. Atter og atter fremhævede Hirschfeld de skønne ældgamle egetræer. Kun indimellem beretter han om virkelig gamle bøgetræer. Det ældste bøgetræ synes at have stået på Dronningebakken.

Udover Hovedalléerne og den gamle Kastanieallé synes alle andre træer i haven at have været unge i 1780. Så unge, at Hirschfeld tydeligt fornemmede Frederik IV's landskab med de løst sammensatte småskove af store gamle træer. Hirschfeld berømmer da også i første række Frederik IV for hans evne til at vælge den rette placering af sit lystslot og for at have forstået at rette sine planer ind efter den store natur og afstå fra at tvinge denne ind i unaturlige påfund.

Haveplanlægning contra plantegning

Det er nævnt, at på de gamle planer af Fredensborgs have var vinklerne mellem alléerne unøjagtige; ligeledes havde den gamle Kastanieallé et lidt trykket forløb i den østlige del af haven. På Thuras plan i Danske Vitruvius II løb Kastaniealléen derimod fint og harmonisk over planen, og vinklerne var nøjagtige, 1749. Var nu de gamle tegnere unøjagtige, eller hvad skulle jeg tro. Thura var en berømt arkitekt.

At alléerne var unøjagtige kunne jeg konstatere på LLO's nye plan, men Kastaniealléen var borte. Jeg henvendte mig derfor til Matrikel-direktoratet. På det ældste kort i deres varetægt kunne den gamle Kastanieallé endnu konstateres. De gamle gartnere havde ret, alléforløbet var ikke arkitekttegnet.

Hirschfeld kunne give en forklaring (76). Han fortalte nemlig, "so tritt man in die grosse Kastanienallé, die hier zu beiden Seiten sehr reizenden Perspektive bildet, besonders zur Linken seitwärts". Han kom spadserende ad den Hovedallé, der løber mellem Vinhøstanlægget og Skibsbakken. Da han nåede Kastaniealléen bemærkede han altså de smukke perspektiver til begge sider.

Krieger eller, jeg vil snarere tro, kongen selv havde altså, ganske som de var begyndt på i England netop på samme tid, lagt spadserestien der, hvor spadsereturen ville blive smukkest og ikke som det ville passe bedst på arkitektens plan.

Man må huske, at Frederik IV også havde været i Italien, hvor han kunne have modtaget de samme impulser som de unge englændere, der drog hjem og skabte den nye havesmag.

Som Hirschfeld udtrykkelig bemærker, Frederik IV forstod at respektere naturen og indpasse sig i den. Han viste, at han havde sans for de store perspektiver.

Det var på tegnebordet og som organisator, at Krieger havde sin styrke. Naturen, det var ikke ham.

Indtil 1750. Pause i Christian VI's periode

Christian VI interesserede sig ikke meget for Fredensborg, thi lysthuset var bygget til glæde for hans fader og Anna Sophie. Men så længe Hirschholm var under bygning benyttede han dog Fredensborg til sommerophold. 1737 afgik dronning Sophie Magdalenes moder, markgrevinde, uheldigvis ved døden under sommeropholdet på Fredensborg. Kongeparret flygtede til Frederiksborg, hvorefter dronningen nægtede nogensinde at komme til Fredensborg igen (77).

Nye haveanlæg er så vidt vides ikke kommet til i Christian VI's tid. Men i den nordlige spids af Copen, d.v.s. lige nord for Hidsepladsen og det der senere blev den nye Kastanieallé lod Christian VI 1734 indrette en indhegning til fasaner (78).

Desuden opsatte man 1738 to ottekantede lysthuse af bindingsværk med spidstag af teglsten, det gule på Tusinddalerhøjen, det blå på en plads ved Kastaniealléen syd for Hidsepladsen (79). Farverne hentyder til den indvendige farve. Krieger afgav tegning til anlæg ved det gule lysthus, men man ved ikke, om det blev udført, da kongeparret jo ikke ønskede at benytte slottet mere.

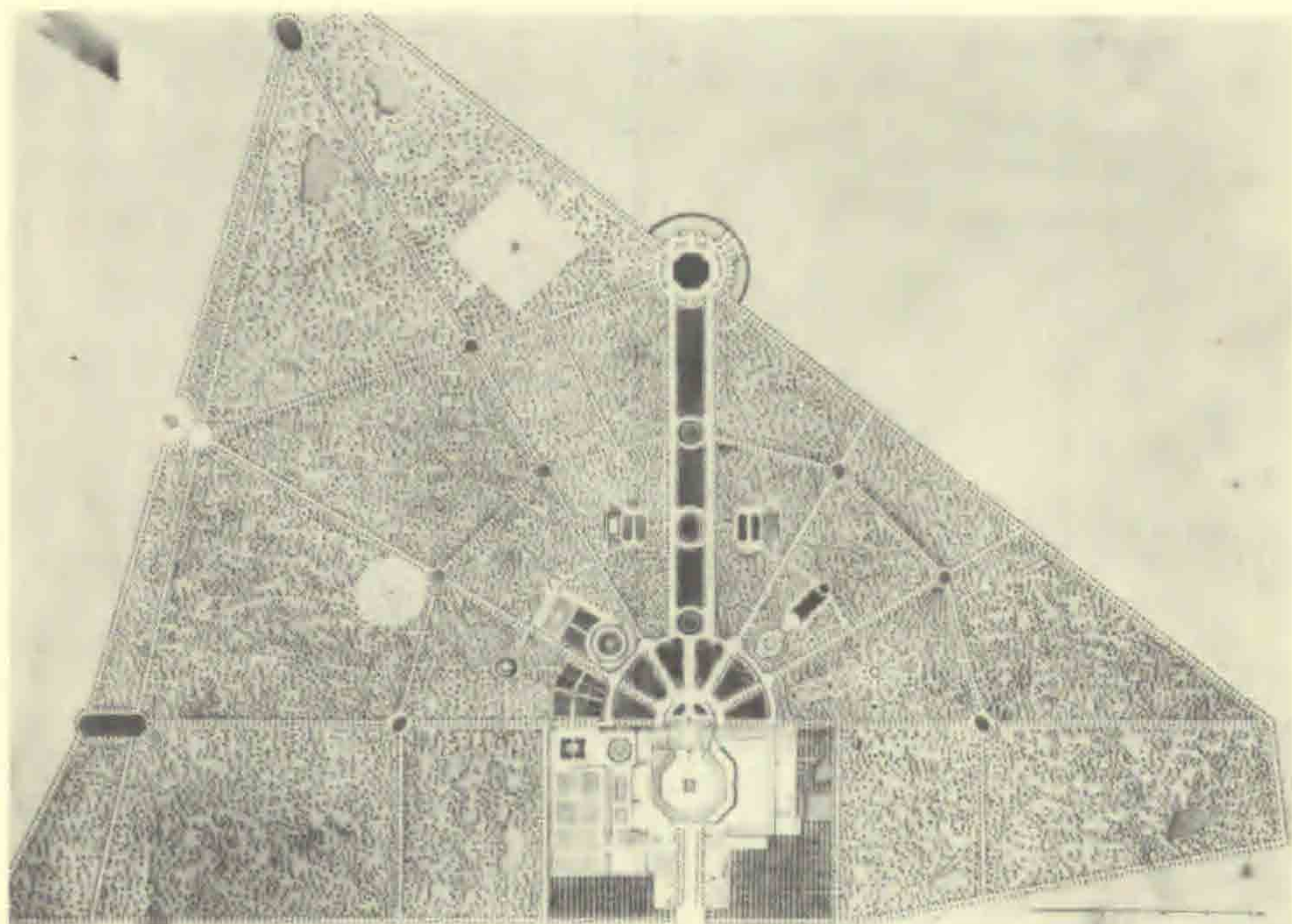

Fig. 11. Jardins forslag 1759. Frederik V's Atlas, Bind 37, nr. 24. Kgl. Biblioteks Kortsamling. Dette forslag har Egealléen ført helt igennem til Skipperalléen, men på detailplanen fig. 16 er Jardin gået tilbage til Thuras ide med at slutte ved Horsedammen. Grøften langs Skipperalléen har muligvis været ildelugtende, da slottets kloak-kanal førtes ud i denne. Iøvrigt ses Jardin at have optaget alle Thuras forslag.

Da det er temmelig kostbart at holde alléer klippede, må man gå ud fra, at de unge allétræer fra 1737 har fået lov at passe sig selv, højst er de blevet kappet af og til.

Indtil 1766. Fredensborghavens anden glansperiode

Frederik V tog straks efter tronbestigelsen i 1746 Fredensborg i brug. Studerer man Thuras plan af 1749, fig. 9, ses, at Egealléen og alléen fra det blå lysthus mod Hidsepladsen og den unge Kastanieallé alle er plantet, desuden er de to Ballonpladser omlagt, muligvis også anlægget ved Tusinddalerhøjen. Spørgsmålet er, om det er meget tidlige anlæg af Frederik V. Han blev først konge i løbet af 1746. Muligvis skal planen forstås som et forslag fra Thura, som kongen var i

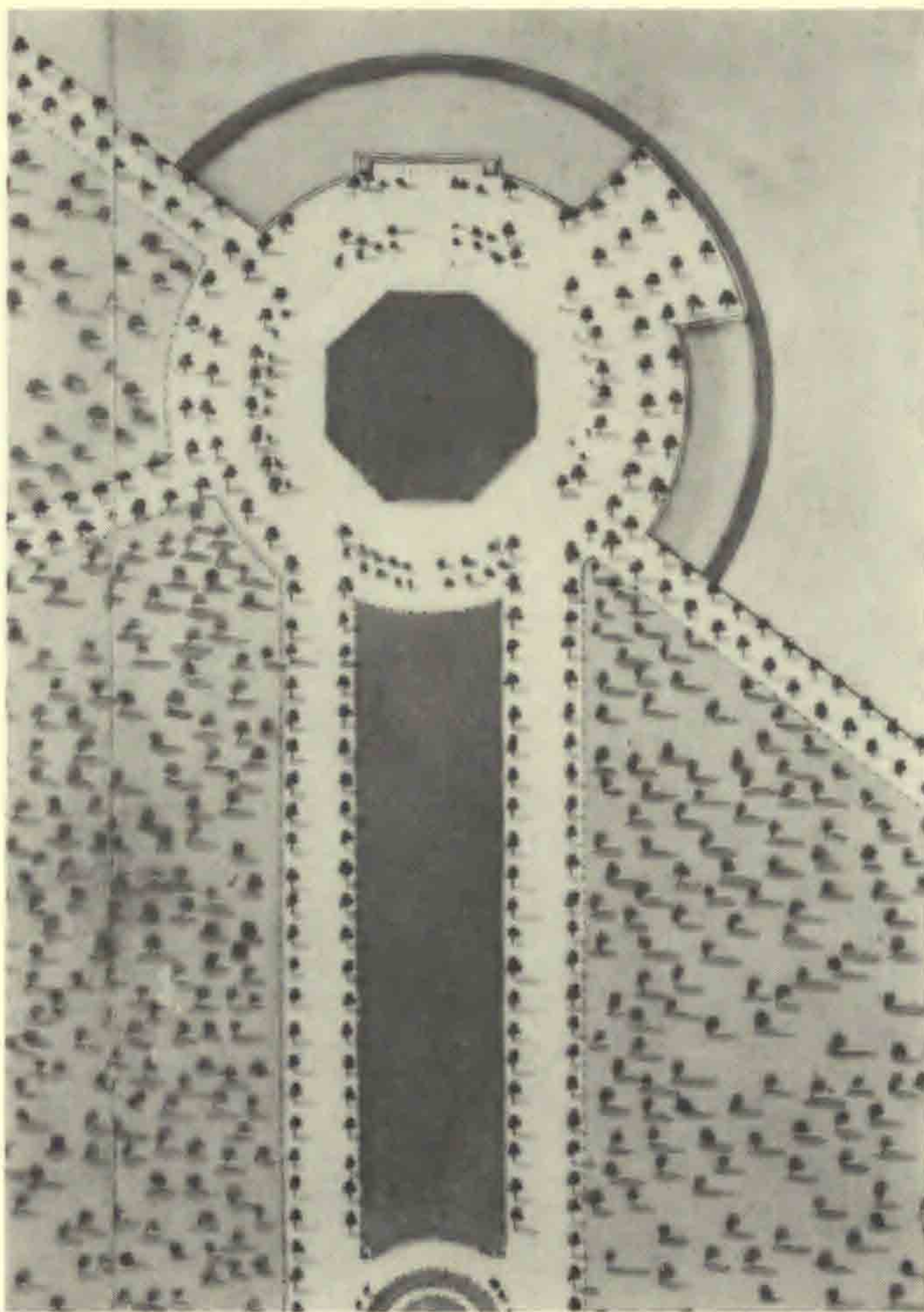

Fig. 12. Jardins afslutning af Slotsalléen. Detaille af fig. 11. Det yderste af cirklen (den mørke del) udgøres af vandbassiner. Det bemærkes, at Dybeallé, den nordøstlige del af Indhegningsalléen, forløber i bunden af en dyb kløft.

færd med at lade udføre. Sådanne tidlige omlægninger omtales ikke i de værker, der er anvendt som grundlag for denne artikel. Kun Hirschfeld bidrager ved 1780 at meddele, at Kastaniealléen i nord består af nye, unge hestekastanier og det stemmer ikke med plantning i slutningen af 1740'erne.

1752 lod Frederik V dyrene jage ud af Coplen, "- fordi, som mand mener, ung skov skal der opelskes af hessel og elle til Nagtergalers boepæl som ikke hidtil der har vildt opholdt sig ihvor ofte stedet med samme er bleven forsynet" (80).

Perioden 1753-1766 er undersøgt meget nøje (81). Tilsyneladende eksperimenterede kongen i begyndelsen selv med haveanlægget. Bl.a. bad han skovvæsnet skaffe sig vilde lindetræer til buegange, men de kunne ikke leveres, og unge hvidbøge til busketter kunne heller ikke fås (81).

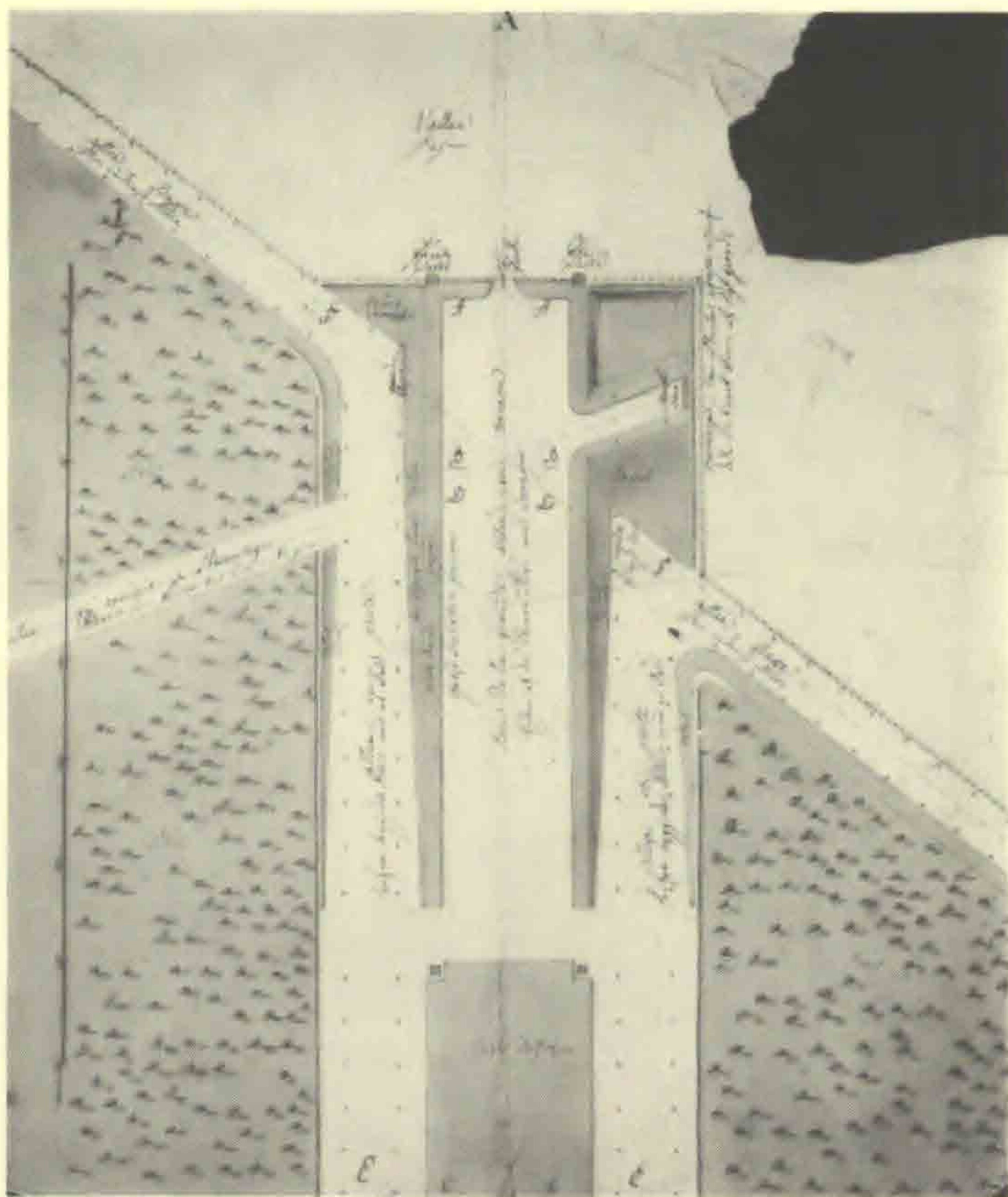

Fig. 13. Et udateret forslag til en anden afslutning af Slotsalléen. Overhofmarskallatet, H (Reg 135 ap 30) Tillæg. Rigsarkivet. Tegningen er forsynet med fransk og dansk tekst. Hjørnet er afrevet, der har muligvis stået signatur og dato. Det brede stykke mellem alléerne, altså græsbandet, føres over dalen på en rampe for at slutte med en port.

1759 foreligger et forslag fra den franske arkitekt Nicolai Henri Jardin til nyanlæg af haven omkring Fredensborg, fig. 11. Kongen havde 1754 indkaldt Jardin til at forestå Frederikskirkens opførelse. Kongens hofmarskal A.G. Moltke og hans minister J.H. Bernsdorff havde benyttet Jardin som planlægger af anlæggene ved deres ejendomme Bregentved, Marienlyst og Bernstorff slot. Disse herrer har nok været formidlere af Jardins forslag til kongen.

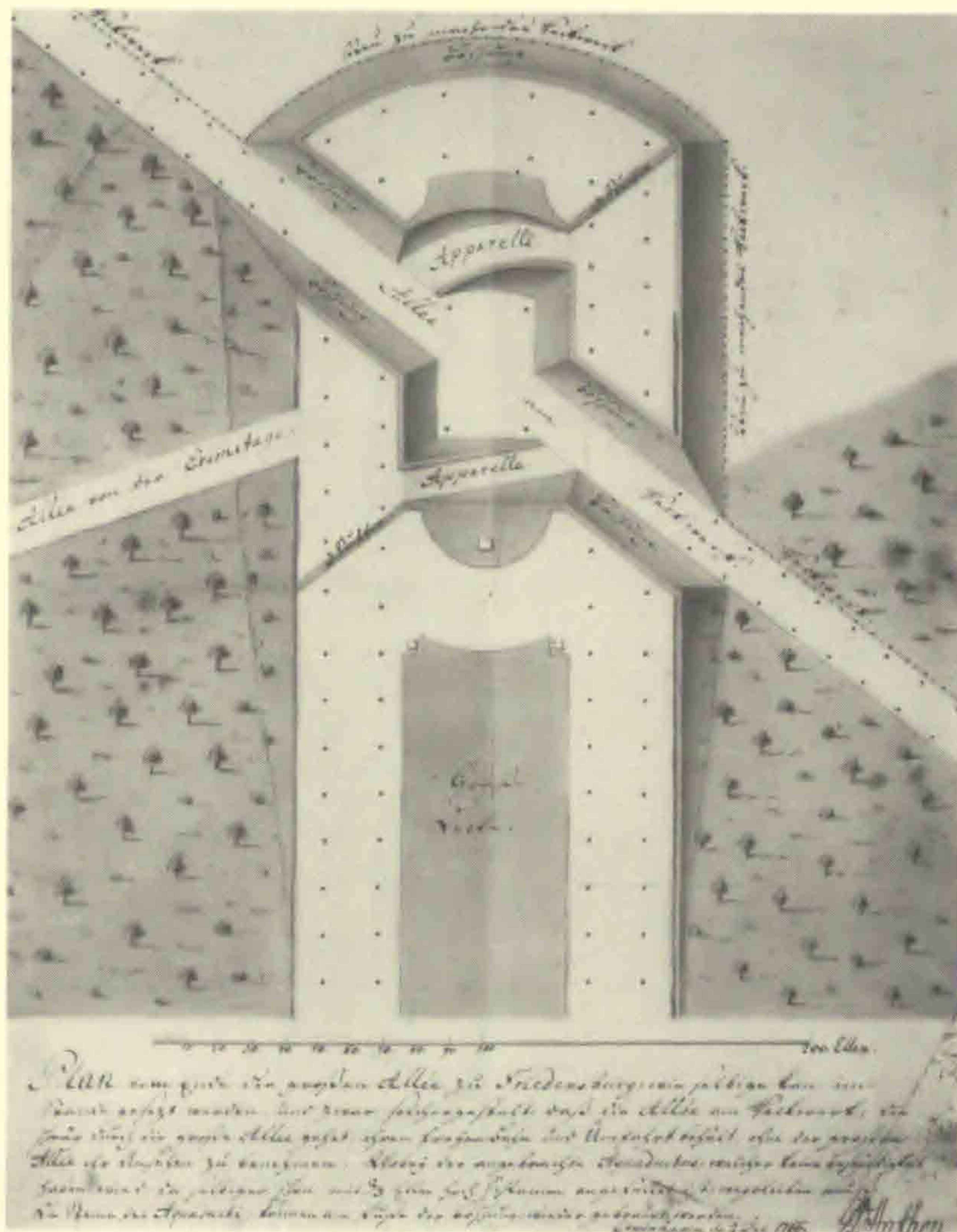

Fig. 14. Plan til afslutning af Slotsalléen, signeret af kgl. hofbygmester G.D. Anthon, 2. december 1766. Overhofmarskallatet H (Reg 135 ap 30) Tillæg. Rigsarkivet. Et lidt mærkeligt slutresultat, idet der også skal plantes en dobbelt række træer for enden af Slotsalléen, således at enhver mulighed for udsigt udelukkes. Men Dybeallé føres igennem. Denne plan gennemførtes heller ikke.

Da Jardin var arkitekt, benyttede han naturligvis den berømte Thuras plan som grundlag for det forslag, han udarbejdede. Eet og andet tyder på, at han ikke gik ud for at studere området forinden, thi der, hvor han placerede sit første elegante forslag til Vinhøstanlægget, var sump, og selvom han fik 400 rigsdaler til at udbedre terrainet (82), lykkedes det ham aldrig.

Den mest katastrofale følge af hans manglende landskabsregistrering indtraf dog, da den brede dobbeltallé, Slotsalléen, skulle trækkes igennem for at ende i det smukke parterreanlæg med vandbassiner, vi ser på hans forslag fig. 11.

Den nordligste ende af dette terrain skæres tværs over af den naturlige dal, hvori den østlige del af Indhegningsalléen, kaldet Dybeallé, forløber. Det fine parterreanlæg med bassinerne ville komme til at ligge i bunden af dalen og op ad skråningen. Et sådant kæmpeproblem kunne være løst af Ludvig XIV sammen med L'Notre. Men Frederik V kunne åbenbart ikke løse opgaven sammen med slotsgartner Döllner.

Fig. 15. Et usigneret og udateret snit, der sandsynligvis forestiller Slotsalléen. Overhofmarskallatet H (Reg 135 ap 30) Tillæg. Rigsarkivet. Efter Hirschfelds beskrivelse, 1780, er spadserestien i græsbandet ved den endelige udførelse flyttet ud mellem den yderste træække og hækken. Fotografiet viser højre (østlige) side af Slotsalléen idag (Fot. AC).

Et stort kontingent udlånte soldater blev sat igang med at fylde dalen op. Man kan endnu se, hvor de hentede jorden. Trods 200 års aflæsning af haveaffald er der stadig et stort ar i skrænten øst for arbejdsstedet.

På Rigsarkivet findes et par ret ens planer, men dog med modsat fortegn. Den ene, fig. 13, har fransk hovedtekst med dansk oversættelse nedenunder. Dette forslag gennemfører Slotsalléen, men afbryder Dybeallé. Hjørnet af tegningen, hvor signatur og dato kan have stået, er afrevet. Derefter følger to skitser, der søger at udforme førnævnte forslag i praksis. Disse skitser er i samme streg som fig. 14, der er signeret af G.D. Anthon, December 1766. Alle forslagene er temmelig militaristiske, men praktisk gennemførlige. Som det ses har Anthon, kongelig hofbygmester, bestemt sig for at gennemføre Frederik IV's Dybeallé, hvor han havde lagt den, og det er vel det eneste gode, der kan siges om den plan.

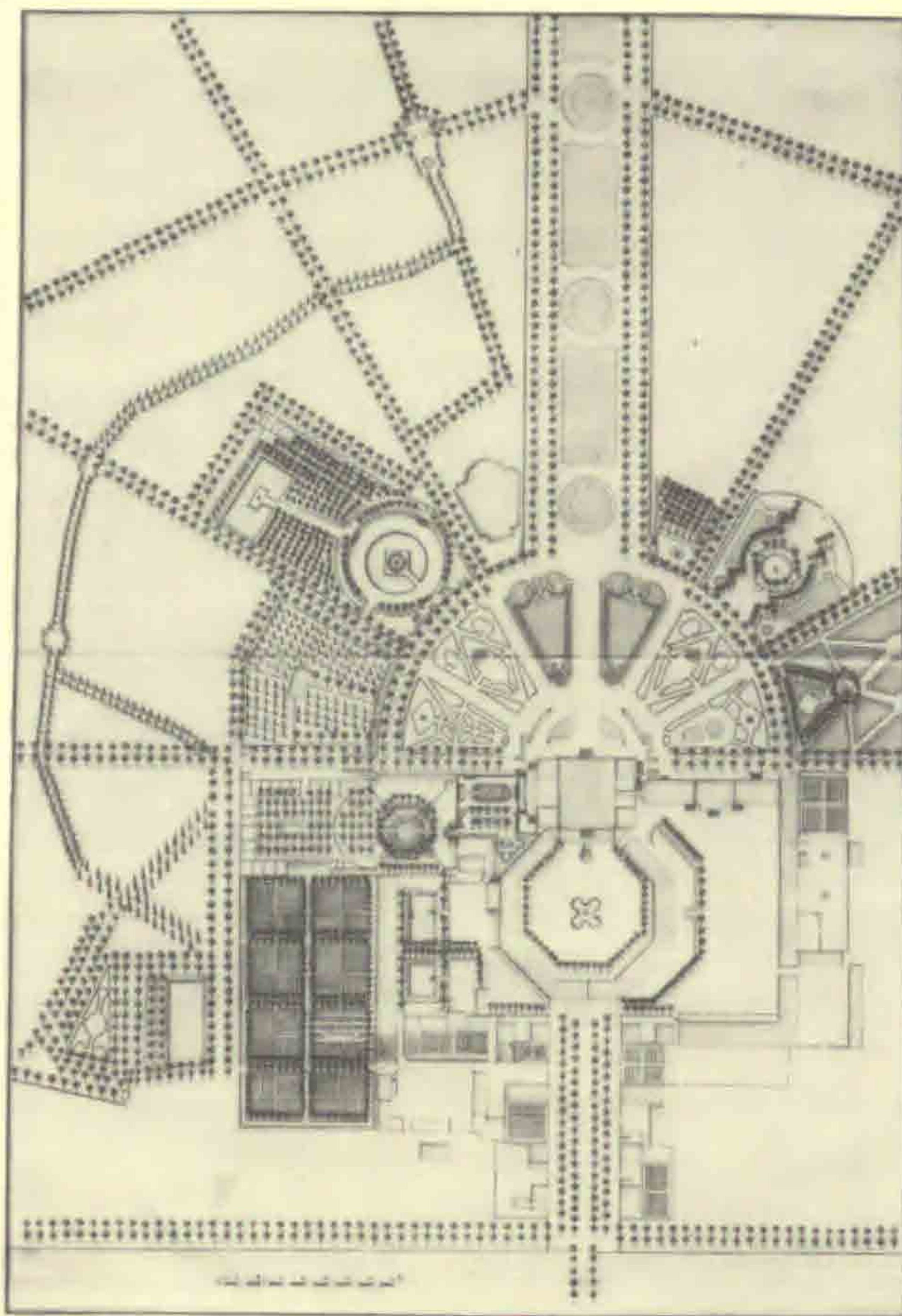

Fig. 16. Jardins detailplan, der er udarbejdet omkring 1763-64. Dronning Juliane Mariæ Atlas, bind 28, nr. 38. Dronningens Håndbibliotek (Fot. TL). Her ses, at Egealléen har samme længde som på Thuras plan.

Det synes ikke sandsynligt, at kongen selv har søgt denne anden løsning, men i januar 1766 afgik kongen ved døden, og enkedronningen havde ikke midlerne til at gennemføre den store plan. Derfor fik jordbunkerne lov at ligge, som soldaterne havde efterladt dem, thi Fredensborg interesserede ikke Christian VII.

Alléerne i Frederik V's sidste år

Lykkeligvis bevarede Jardin de øvrige seks af Frederik IV's hovedalléer, Ringalléen, Egealléen og Kastaniealléerne.

Ved hjælp af Hirschfelds meget grundige beskrivelse af havens udseende i 1780 og fig. 21, 22 og 25 er det muligt at danne et langt mere detailleret billede af haven, end Jardins plan viser. Som det er skrevet om Kriegers plan, fig. 8, står vi kun med arkitektens hovedlinier. Havens ejer bestemmer det endelige udseende.

Alle lige vejstykker synes at være trukket op med allétræer. Det karakteristiske ved disse alléer var, at de alle var plantet i skiftevis løvtræ og nåltræ. Oftest er løvtræet lind, men enkelte steder er anvendt ahorn. Den korte nordsydallé over Tusinddalerhøjen er skiftevis lind og lærk (83).

Om kongen simpelthen har syntes, at det så godt ud med disse små nåltræer imellem allétræernes høje, bare stammer eller om det var mode i tiden, kan ikke siges. Hirschfeld synes ikke særlig forbavset og

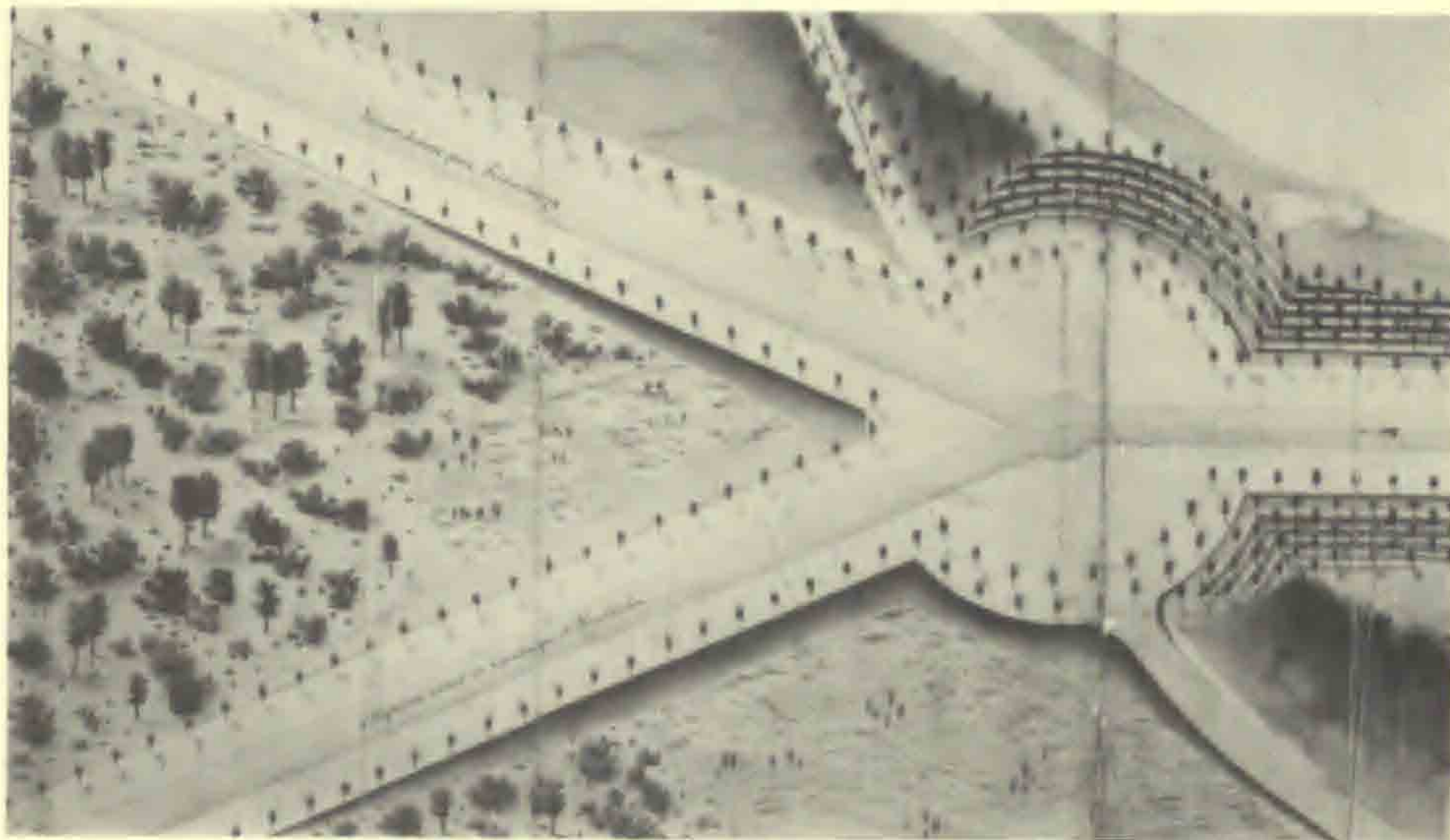

Fig. 17. Jean Marmillods forslag til Runddelen, hvilken han konstruerede som overgangsled mellem Helsingør-Frederiksborg vejen, Kongevejen (= Hørsholmvejen) og Slotsgade. Vejdirektoratet 1201.1. Rigsarkivet. Runddelen blev færdig 1775, men vejføringen blev ikke så flot som denne, idet den gamle Hillerød-Helsingørvej blev bibeholdt og den her foreslåede nye vejføring mod Frederiksborg ikke udført. Idag er den lille vej stor og bred, derfor er der ikke meget tilbage af terrasserne.

han kan i en beretning om haven ved slottet Salzau øst for Kiel fortælle (84), at han der så en yndig allé skiftevis af nåletræ og kirsebærtræ.

Et kan vi være ret sikre på, disse alléer er næppe plantet tidligere end 1759 (85), da der indgår nåletræ i plantningen. Men helt udelukke, at i hvert fald nogle af nåletræerne er indplantet af Juliane Marie, kan vi ikke.

Selv de to dobbeltalléer i Slotsalléen var plantet skiftevis nåletræ og lind (86). Måler man afstanden mellem træerne i dobbeltalléen, finder man, at afstanden er ca. 12 alen til forskel fra afstanden i de øvrige endnu eksisterende Hovedalléer, der er ca. 10 alen. Man kan nu fundere over, om det er den afstand, der var almindelig accepteret for allétræer i 1760 eller om det er en særlig finesse, fordi der skulle plantes gran imellem. I så fald kan det være Jardin, der har givet inspirationen. Om tanken kan have været, at lindene skulle kugleklippes og grænerne skulle stå imellem som sukkertoppe, kan ikke siges, men det synes ikke at stemme med den skitse, der foreligger, fig. 15.

Det kan kun fastslås, at sådan blev alle veje kantet i Fredensborg-haven fra 1760 og at løvtræerne 1780 var fritvoksende.

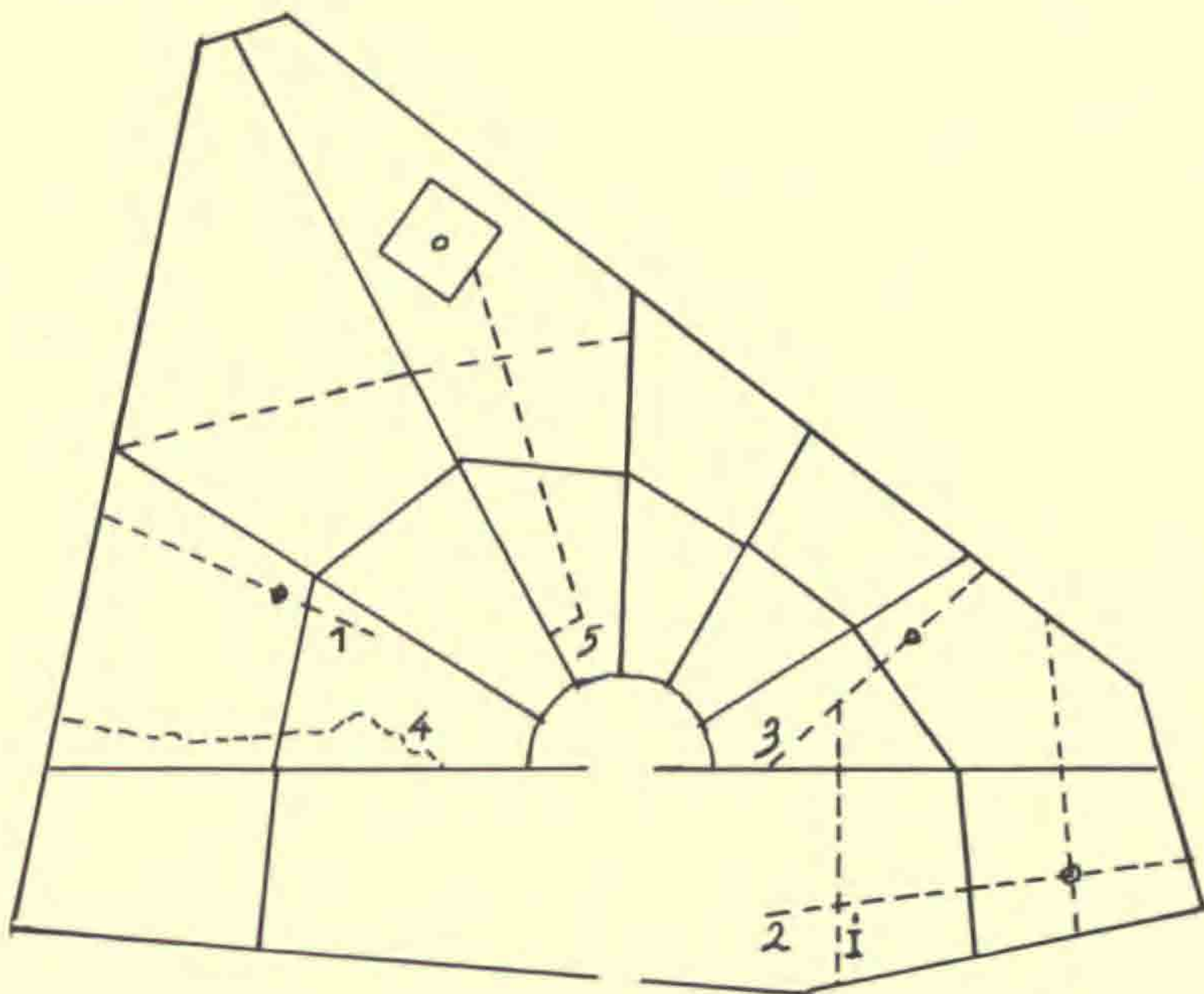
I Slotsalléen finder vi en anden speciel detalje beskrevet af C. C. L. Hirschfeld, 1780 (86). På ydersiderne af de to alléer, altså ind mod skoven, forløb en spadseresti, der ind mod vildnisset var beskyttet med en hæk. Ganske som Ridealléen. Det er spørgsmålet om dette arrangement er kopieret fra et allerede eksisterende motiv ved Ridealléen eller om gangene langs Ridealléen er anlagt i denne periode efter inspiration af Slotsalléen og dermed inspireret af Jardin.

Det foreliggende snit, fig. 15, er usigneret og udateret, men der kan næppe være tvivl om, at det er et udkast til Slotsalléen. Under forslagens endelige udførelse er spadserestien flyttet fra græsbåndet ud mellem linderækken og hækken (86).

Sekundære alléer

Som nævnt var alle lige vejstrækninger i Frederik V's have trukket op med skiftevis løvtræ og nåletræ, men tre af disse alléer var vel nok at betragte som vigtigere end de øvrige:

1. En allé var trukket over Tusinddalerhøjen fra området ved Fasanhuset til søbredden (87).
2. En allé var trukket med udgang i Plessens Plantage tværs over en kunstig forhøjning, der var bestemt til en bygning (88), ud til havens østgrænse.
3. Fra hjørnet af slotskomplekset ved Marskalhuset. Den forløb fra Ridealléen skråt ned til den næste hovedallés østlige ende. Denne allé gik tværs over en høj, hvorpå stod en kolossalstatue, vistnok "Merkur afhugger Argus Hoved" af billedhuggeren J. G. Grund (89).

Skitsen: Tallene 1 til 5 henviser til de alléer, der omtales i afsnittene Sekundære alléer og Rester af helt gamle veje, der blev til alléer.

1 og 2 er borte nu. Bakken i allé nr. 2 er ganske væk, men Tusinddalerhøjen ligger der endnu, men uden det yndige lysthus, Jardin var mester for. 3 kan med lidt god vilje følges som en trampet sti i terrainet, men bakken, hvorpå kolossalstatuen stod, er væk.

Disse tre alléer var altså af næsten samme tilsnit og de var plantet skiftevis med nåletræ af Frederik V. Men det er ikke usandsynligt, at de som veje har eksisteret længe inden.

1. Krydset over Tusinddalerhøjen ses allerede på Kriegers forslag 1738.
2. Studerer man fig. 1 og 2 synes det ikke usandsynligt, at denne allé er en gammel vej, i den store have, der er pyntet med allétræer. Dette kan endog være gjort meget tidligt, thi Hirschfeld fremhæver, at alléen øst for den gamle Kastanieallé består af hestekastanier af en smuk slank vækst; de er mellemlantet med unge nåletræer, disse er altså indplantet senere. Måske kan vi endda vove at tro, at den har fokuseret på det gamle Kikkenborg, eller Kikkenborg har måske ligget på forhøjningen, som Hirschfeld fortalte var bestemt for en bygning.

De på de nævnte kort krydsende veje mangler ikke; den vestlige bivej kan være Inokulationsalléen. Den østlige bivej krydsede nævnte allé nr. 2 på forhøjningen. Den var plantet i ahorn på strækningen syd for Ridealléen; nord for Ridealléen var den fortsat uden alléplantning til den i sin nordlige ende nåede Dybeallé.

Grunden til, at stykket nord for Ridealléen ikke var plantet som allé, var, at området den gennemløb på dette stræk henlå i naturtilstand og af Hirschfeld, der jo var landskabsstilens profet i Europa, blev beskrevet som et af havens dejligste områder. Fuld af fuglesang og dejlige dufte, lokkende og forførerisk (90).

3. Af mange helt gamle kort synes at fremgå, at der var "et eller andet", der hvor højen i allé nr. 3 lå. Muligvis var det den gamle fugleherde (91).

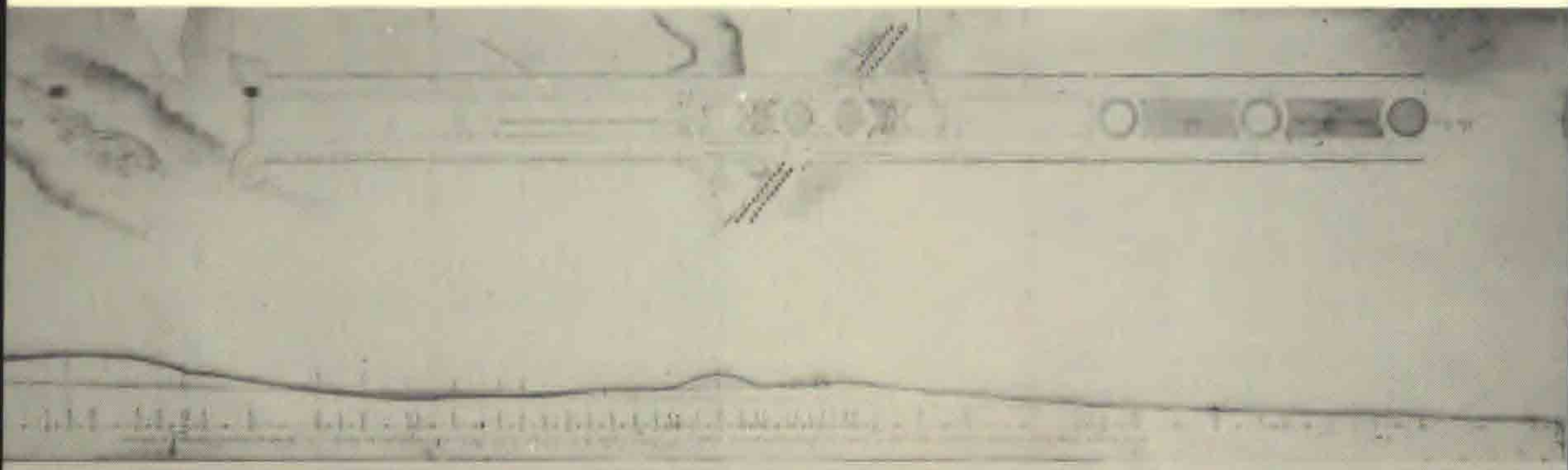
Rester af helt gamle veje, der blev til alléer

Endelig vil jeg søge at beskrive to vejforløb, der synes at være meget gamle og allerede på Hirschfelds tid virkede lidt tilfældige, halvt udraderede, i havebilledet.

4. Den ene synes at have været en spadseresti (vej) ned gennem den dal som Nordmandsdalen blev anlagt i. Dalen kan iagttages på fig. 7.

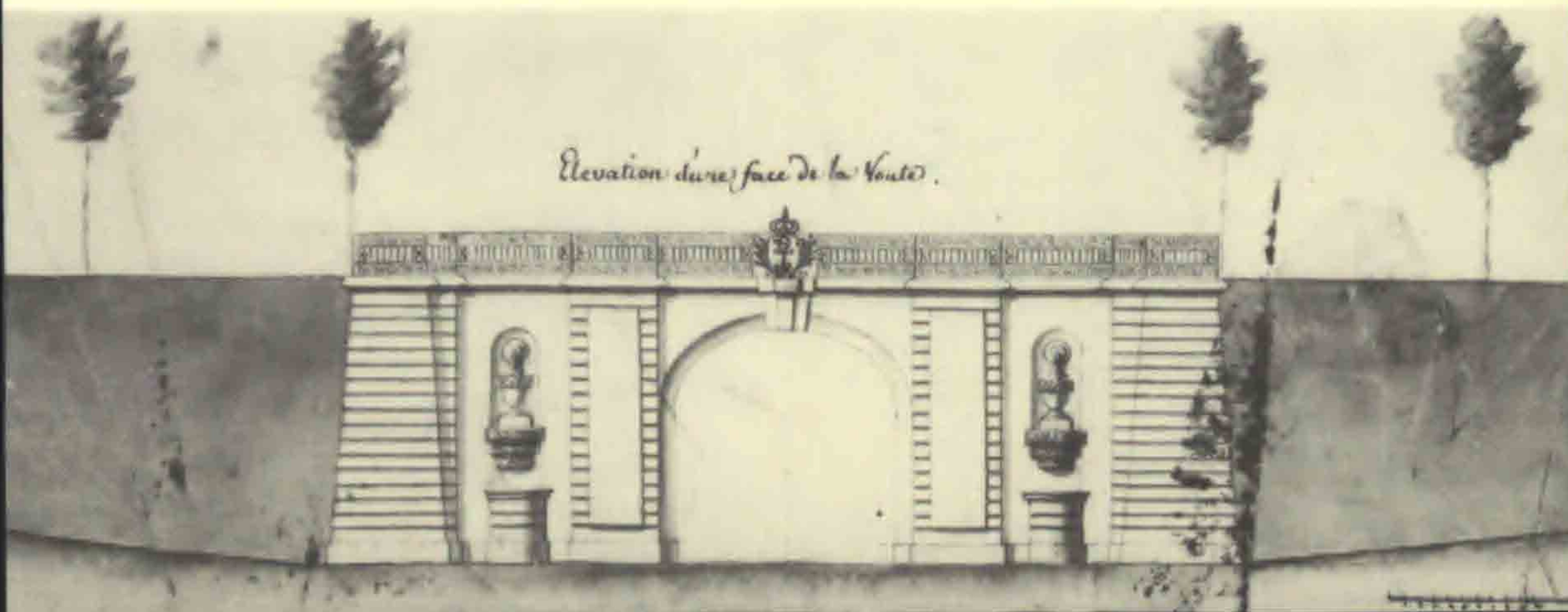
Fig. 18. Jean Marmillods forslag til Slotsalléens videreførelse. GK Mappede 7 nr. 27 blad 4. Dronningens Håndbibliotek (Fot. TL). Græsbåndet føres over Dybeallé på en bro, der konstrueres som en hængende have, således at græs og blomsterbede kan fortsættes ubrudt. Som det ses af terrainsnittet langs siden, slutter Marmillod anlægget, inden det når bakketoppen. Tegningen er usigneret men teksten er fransk. Fotografiet viser, hvorledes Slotsalléen sluttet idag (Fot. AC).

Hirschfeld fortæller (92), at spadsereturen udgik på højre side af den ret vestgående Hovedallé lige efter, at man havde passeret Fasangården på vej ned mod søen. På det første stykke slyngede stien sig ud og ind og fulgte terrainet op og ned. Her var den plantet med unge nåletræer. Når de er betegnet som unge, må de være plantet af dronning Juliane Marie. Derefter gik stien over i en vej, der var kantet af lind mellemlantet små nåletræer. Sandsynligvis har Juliane Marie plantet små nåletræer imellem lindene i en eksisterende allé. Vejen førte til Nordmandsdalen. På vestsiden af Nordmandsdalen fortsatte en ren lindeallé ned til søen. Alléen forløb gennem et område, der var beplantet med alle slags hjemlige buske med duftende blomster (93).

Fig. 19. Jean Marmillods forslag til Dybeallés gennemførsel. GK Mappede 7 nr. 27 blad 5. Dronningens Håndbibliotek. Denne tegning er signeret af Marmillod. Her ses broen hvorpå Slotsalléen føres over kløften og tunlen, hvorigennem vejen i Dybeallé føres under Slotsalléen. Fotografiet viser netop, hvor denne tunnel skulle have været (Fot. AC).

Jeg tror, at dette vejsystem fulgte en af Frederik IV's yndige spadserestier og at lindealléen var plantet før, Nordmandsdalen blev anlagt, altså tidligere end Frederik V fik ideen med at mellemlante med nåletræer.

5. Den anden allé kan helt eller delvis ses på flere planer i forskellige udgaver. Den udgik på højre side af Sandportalléen lige efter den lille sø (94).

Den var kantet af lindetræer. Et godt stykke nede synes alléen på Hirschfelds tid at være afbrudt af en nyanlagt grankantet vej, der sluttede sig til et videre forløb, mod syd; dette indgik i Jardins detailplan af 1763, fig. 16. Oprindeligt synes alléen at have fortsat ret ud indtil den nåede en runding kantet af lind og syren. Her krydsede den gamle Kastanieallé. Pladsen fortsatte på den modsatte side af Kastaniealléen. I denne nordlige del var den omkranset af linde og græsbænke. Herfra fortsatte lindealléen ligeud til den nåede Hidssepladsen efter at have krydset den nye Kastanieallé.

Alléen ses i brudstykke allerede på Thuras plan, 1749, fig. 9, og det må formodes, at det er i rundingen af lind og syren, at det ottekantede blå lysthus har stået. Sådan ses det i hvert fald på Thuras og Jardins planer, men Hirschfeld nævner ikke dette lysthus, da lysthuse efter hans recept skulle være grønmalede og af form som et tempel. Jeg tror ikke, det er helt galt at antage, at denne allé har hørt til Frederik IV's have og at der før dette ottekantede har stået "et med grønt bevoxet cabinet", der havde passet helt i Hirschfelds smag.

Det synes som om, det har været en yndig festplads. Man kan forestille sig, at kongen og dronningen har haft sæde i lysthuset. Kongeparret har bekvemt og ubemærket kunnet ankomme ad stien direkte fra slottet. Festens øvrige deltagere er kommet ad Kastaniealléen og har siddet på græsbænkene under lindene.

Indtil 1784. Alléernes udvikling

Gennem 1740'erne har lindene og kastanierne vokset sig store. Da dyrene blev udjaget 1752 begyndte den naturlige skovfornyelse, som Frederik V bevidst forstærkede. Dermed blev udsynet lukket. Det er da typisk, at Hirschfeld kun kunne nyde udsigten til søen fra Hovedalléerne samt Dronningebakken og Christians Hvile. Allerede 1780 vandrede han i et vildnis af alle slags unge træer. Fra den del af Indhegningsalléen, der løb langs søen, kunne han ikke se søen på grund af det langs søen forløbende stakit, der med årene synes at have givet ly for et krat (95).

At træerne i Indhegningsalléen i sig selv spærrede for udsigten, er der ikke tvivl om. Hirschfeld fortalte (96), at han, straks efter at han fra Skipperhuset var drejet ind i Indhegningsalléen langs søen, fandt en sti til højre. Den snoede sig opad og stadig opad mellem bøgepur. Han kunne ikke se søen, men han kunne høre den. Hans forventninger steg.

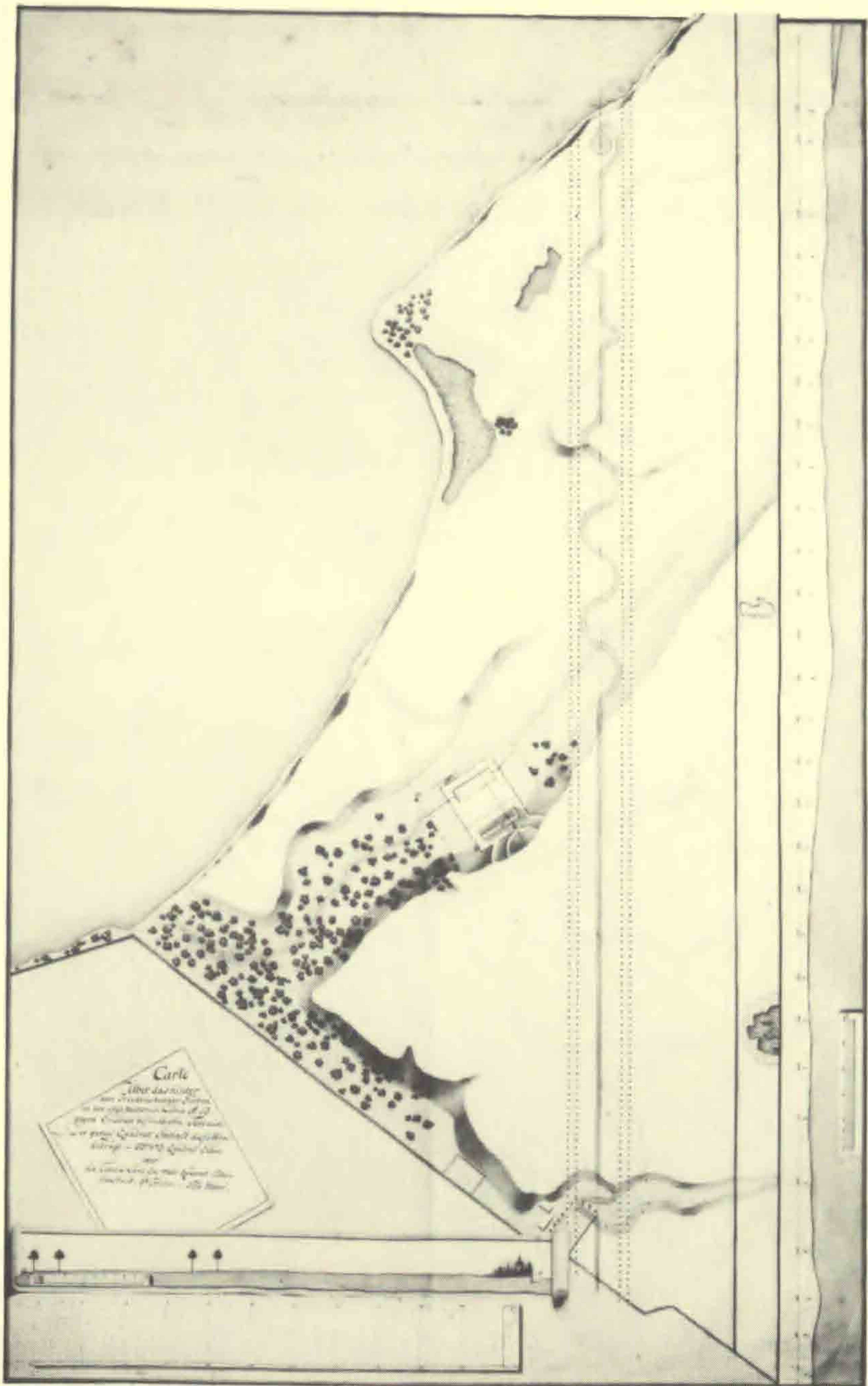

Fig. 20. Det endelige forslag til fortsættelse af Slotsalléen. GK Mapped 7 nr. 27A. Dronningens Håndbibliotek (Fot. TL). 1779 købte dronning Juliane Marie 897.430 kv.alen jord nord for haven og Marmillods forslag blev nu udarbejdet helt til søen. Samtidig udarbejdede man tegning til et mejeri, der skulle ligge på skråningen. Den lille tegning er påsat den store tegning, som en klap, således at man kan se planen med og uden mejeri.

Han nåede til en løvhytte på en afsats. Her vendte han sig om i forventningen om at skulle nyde den skønne udsigt til den dejlige sø, der havde hidset med sin klukken. Men, antiklimax, herfra kunne han nyde udsigten ned i Indhegningsalléen.

Alléernes udseende

C. C. L. Hirschfeld fortalte 1780, at alle allétræerne i Hovedalléerne havde smukke og fritvoksende kroner og at bunden i Hovedalléerne var græsklædte; begge dele fremhævede han, fordi det var det eneste, der for ham kunne undskylde alléer i en landskabshave. Spørgsmålet er, om Hovedalléerne altid har været græsklædte eller om det var tegn på forsømmelse. Muligvis har det virkelig været gjort bevidst for at nærme sig tidens havesmag. Men det må nu have været lidt vådt for de små damers fine sko.

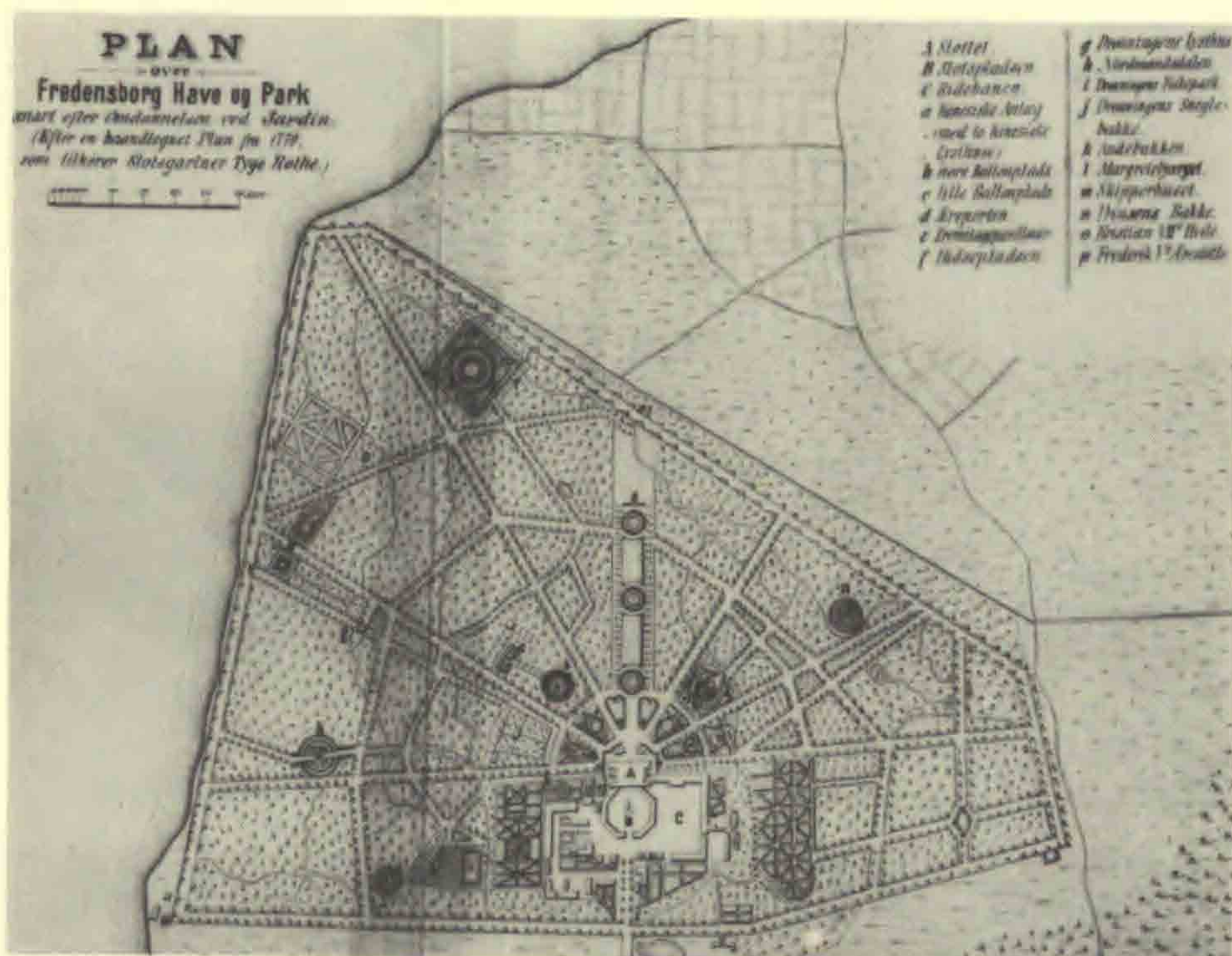

Fig. 21. Plan over Fredensborg Have og Park. Gengivet i F. J. Meirs, Efterretninger om Fredensborg Slot, 1880. Originalen er forsvundet (Fot. AC). Planen må dateres mellem 1775 og 1779. Som afslutning på den færdige del af Slotsalléen er anbragt en Triumfbue af træ; den havde været rejst på havnekajen i København i anledningen af arveprinsens bryllup, 1774. Forhøjningen i allékrydset i den sydøstlige del af haven ses endnu.

Enkedronning Juliane Maries periode

For at forstå havens og dermed alléernes udvikling i tiden efter Frederik V's storstilede anlægsarbejder er det nødvendigt at trække dronning Juliane Maries skæbne op. Efter at Christian VII havde overtaget magten efter sin fader, blev Fredensborg overdraget til Juliane Marie som sommerresidens, men hun skulle selv erholde udgifterne til dens vedligeholdelse (97). De arbejder, der allerede var bestilt hos wiedewelt og Grund, blev dog færdiggjort og opstillet på kongens regning (98) og menageribygningerne blev nedrevet 1767 på hans ordre og bekostning (98). Men dermed var kongens kasse også lukket.

Da enkedronningens midler var ret små, blev kun det nødvendigste arbejde foretaget i haven. I Frederik V's tid havde arbejdsstyrken været på en gartner med svende hjulpet af 60 mand og 12 lugekoner samt soldater, indimellem over 300 mand (99). I enkedronningens tid var styrken på en gartner med svende hjulpet af 40 mand og 6 lugekoner (100). Denne arbejdsstyrke var kun nok til at holde haven i funktion.

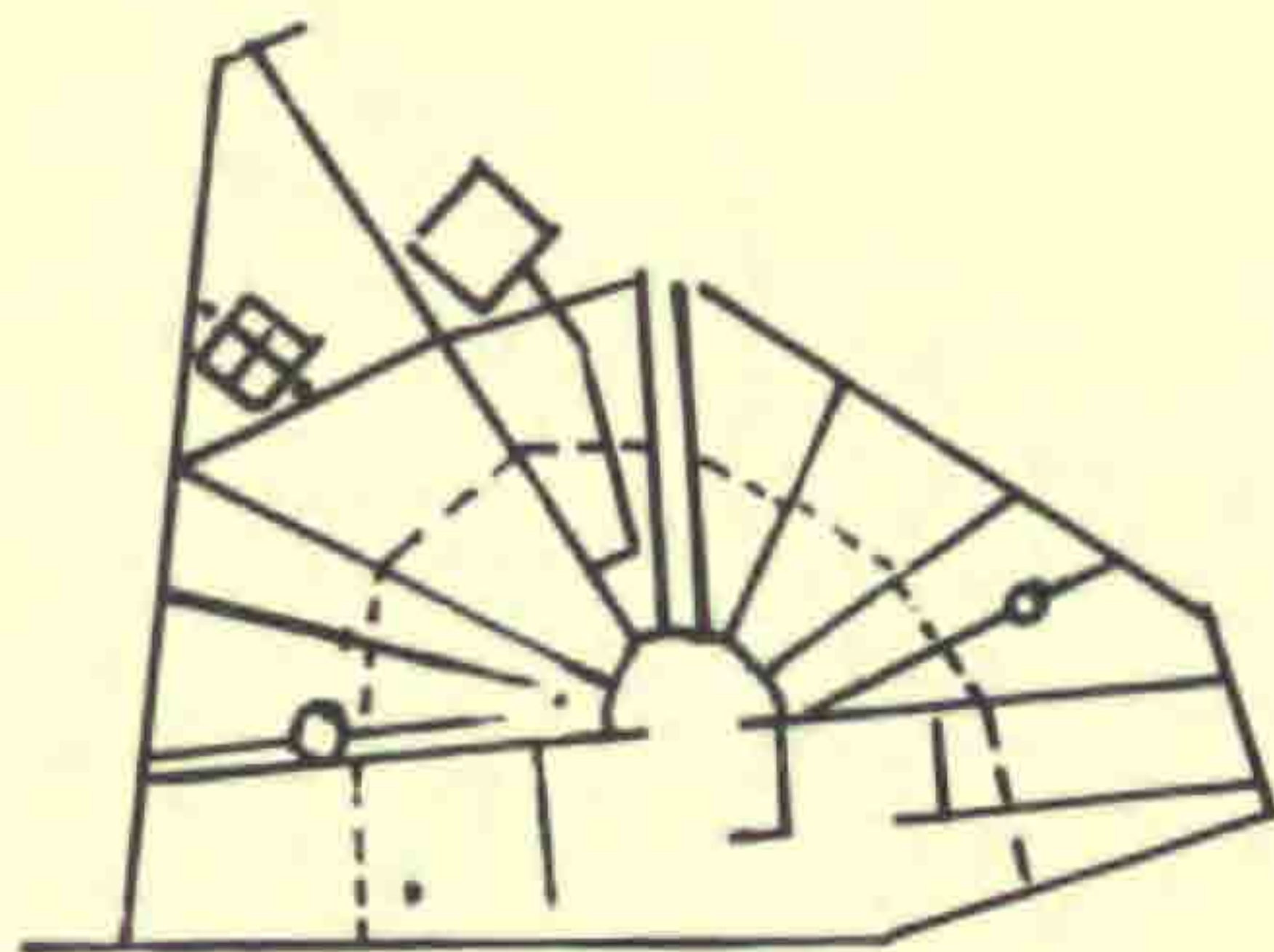
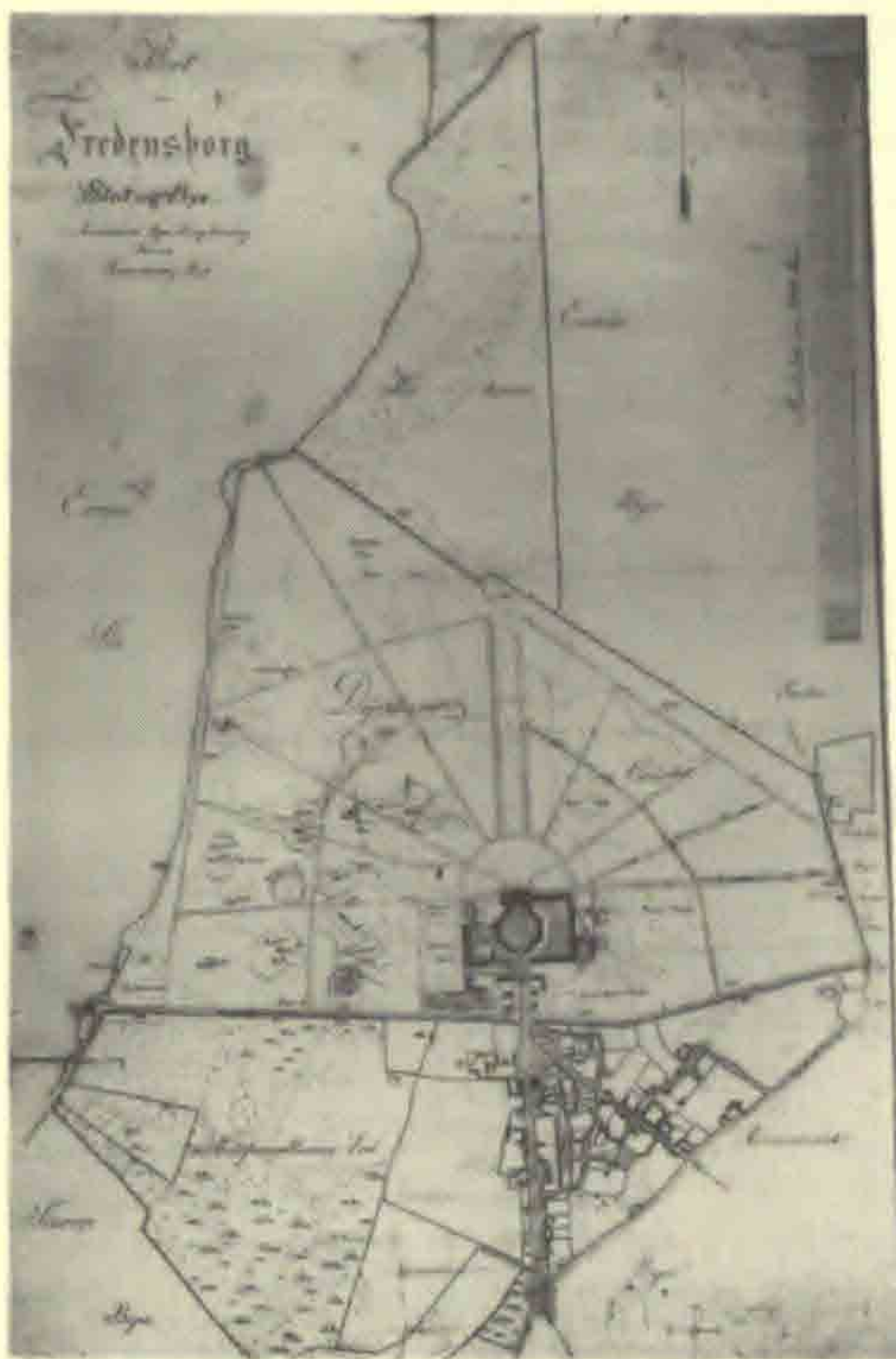

Fig. 22. Udateret kort over Fredensborg Slot og By. Tilhører Inspektoratet for de kgl. Haver, tegning nr. 3 (Fot. JA). Planen må dateres efter 1779, da Kohaven er indkøbt. Det ses, at akser i den sydøstlige del af haven ved forlængelse rammer sydenden af den lange stald. Højen med kolossalstatuen er endnu et element i haven. Da planen i sig selv er ret uskarp, er de vigtigste detaljer trukket ud på skitsen.

Da Struensee blev styrtet 1772, blev dronning Juliane Marie landets egentlige magthaver og hele hoffet tog ophold på slottet om sommeren. Pengemidlerne blev rigeligere, men det var fortrinsvis bygningerne, der havde dronningens interesse.

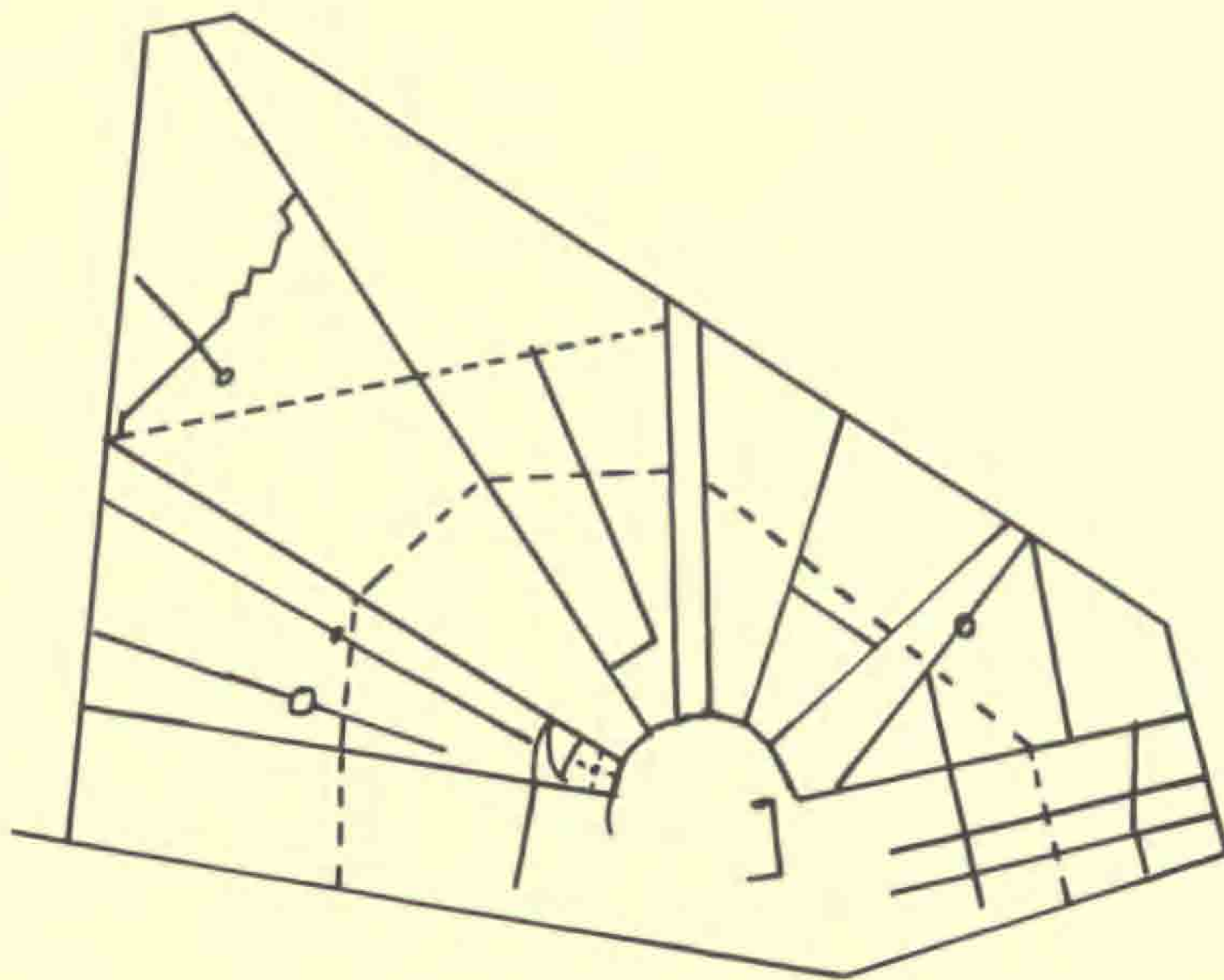
Tilsyneladende blev der ikke foretaget særlige nyanlæg i haven fra 1772 til 1784, men Hirschfeld bemærker dog, at dronningen stadig forøger havens skønhed (101).

Man ved, at dronningen 1778 satte billedhugger Grund i gang med den færøske serie til supplering af Nordmandsdalens norske figurer (102).

Den aldrig gennemførte plan

Stadig lå jordbunkerne for enden af Slotsalléen, således som de var efterladt af soldaterne ved Frederik V's død. Men det var ikke langt fra, at problemet havde fundet sin løsning. 1763 havde Frederik V kaldt den franske ingeniør Jean Marmillod til landet og givet ham til opgave at planlægge et moderne vejnet (103). Marmillod viste sig som en meget dygtig og effektiv mand. Han gik straks i gang og fuldførte Kongevejen fra Fredensborg til København og derefter videre til Roskilde. Han udførte sit arbejde så godt, at dronning Juliane Marie, 1776, kunne køre fra Fredensborg om morgenen kl. 7, spise frokost i København og derefter være tilbage i Fredensborg ved the-tid (104).

Marmillod gav arbejdstegninger til regulering af Slotsgade og sluttede samme til Hillerød-Helsingørvejen og vejen mod Hørsholm ved hjælp af Runddelen, fig. 17. Arbejdet med Slotsgade og Runddelen var afstukket i december 1775 (103). Nogle af allétræerne i Slotsgade står

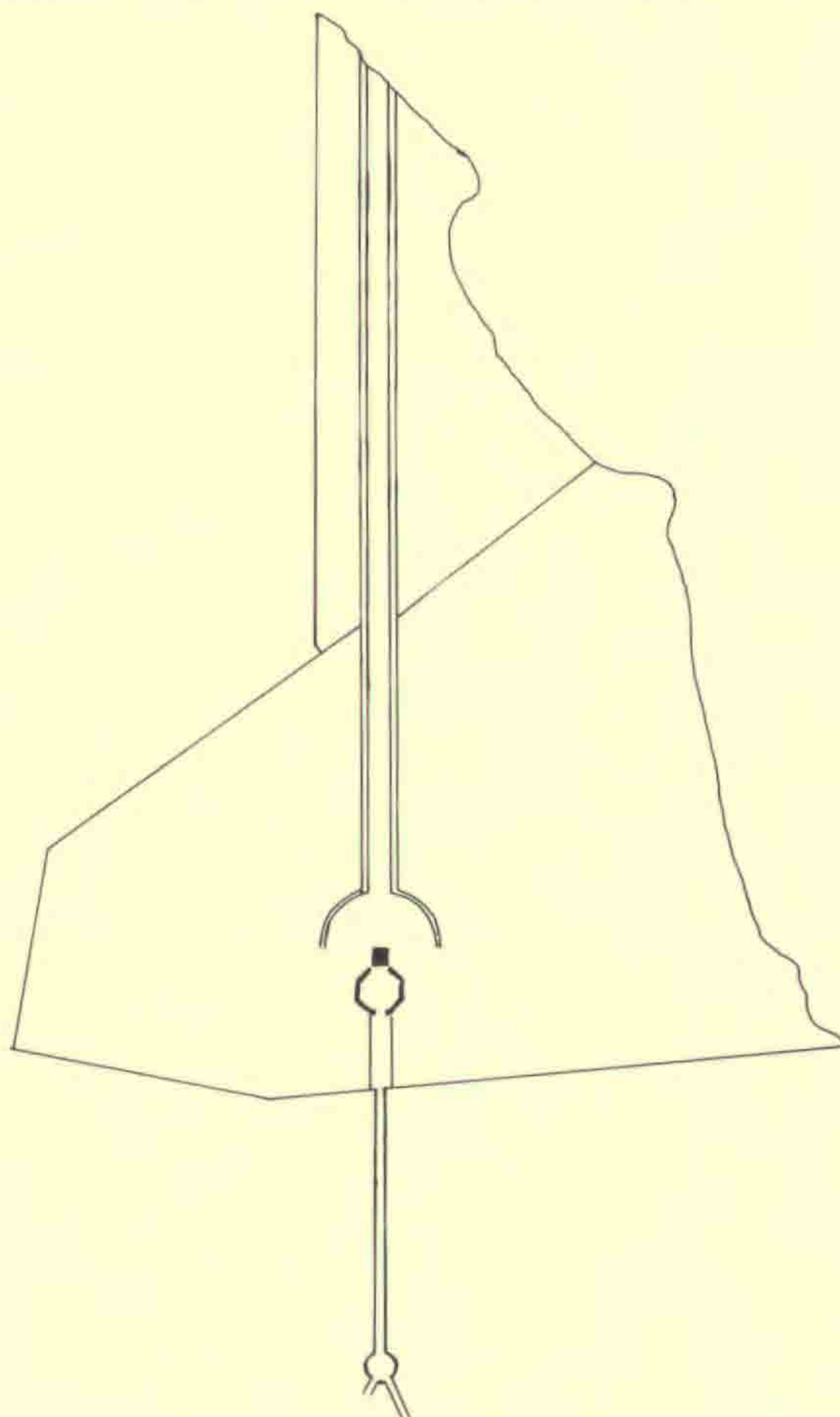
endnu, ved isboden. Træerne på terrasserne i Runddelen blev fældet i 1964 (105) og en benzintank ligger nu mellem Slotsgade og Helsingør-vejen.

Da Marmillod var færdig med dette arbejde, forlod han landet. Forinden havde han udarbejdet en plan, der kunne bringe en løsning på Frederik V's anlægsproblem. Marmillod foreslog ganske enkelt, at græsbåndet i Slotsalléen blev ført over den dybe dal i sin fulde bredde på en bro, fig. 18. Denne bro skulle konstrueres således, at den dækkedes af et jordlag, der var tykt nok til at bære græs og blomsterbede, altså en slags hængende haver. Græsbåndet og dobbeltalléen skulle

Fig. 23. Kort over "Egnen mellem Esrom Søe og Høysager opmaalt af det danske Militærinstituts 1ste Classe i September 1810". Hærens Arkiv. Denne plan er beheftet med mange graverende fejl, men det interessante er, som det ses af den udtrukne skitse, at alle detaljerne i kortene fig. 21, 22 og 25 er noteret. Derfor må disse kort opfattes som situationsplaner til forskel fra fig. 8, 11, 24 og 26, der udtrykker havearkitektens personlige forslag. (Se også skitse modstående side).

derefter fortsættes ud til bakketoppen, hvorfra man kunne nyde udsigten tilbage til slottet. Under broen førte han i en højloftet tunnel, fig. 19, vejen der forløb i Dybealléen. Dermed var Frederik IV's allé-system genskabt og Frederik V's problem løst. Samtidig blev slottet spændt fast på en gennemgående akse fra Runddelen gennem Slotsgade og Slotsallé, således som det fremgår af skitsen.

Skitsen viser Marmillods forslag i sin fulde konsekvens. Slottet spændes fast på en akse mellem Runddelen og Søen.

Muligvis kan der have været samtaler mellem dronningen og Marmillod, før tegningen er udført, thi det ville ikke have været muligt for Marmillod at foretage de nødvendige opmålinger til udarbejdelse af det medfølgende terrainsnit, uden at han havde hoffets tilladelse.

Man må studse over, at Marmillod afsluttede dobbeltalléen inden den var nået helt op på det højeste punkt, så han havde fri udsigt til søen, men det er muligt, at han og dronningen har satset på at se tilbage på slottet. Muligvis har en glorietta været i deres tanker. Dronningen

viste interesse for en sådan haveindretning, idet hun i midten af 1770'erne lod en efter sigende ikke særlig heldig triumfbue af træ opstille midt i Slotsalléen (106); vist nok på det sted man var nået til med alléplantningen. Måske for at camouflere de heller ikke så pæne jordbunker.

Marmillods ide var smuk og genial og der er heller ikke tvivl om, at dronningen har haft alvorlige planer om at udføre projektet. Thi 1779 købte dronningen det nødvendige landområde nord for slotshaven, fig. 22 (107); og på fig. 20 ses den færdigudarbejdede plan. Nu havde man åbenbart bestemt sig for at føre græsbåndet og alléen helt igennem til søbredden. Noget sådant var også forsigtigt blevet anslået som en mulighed på Marmillods plan, idet hans terrainsnit er ført helt igennem til søbredden.

1779 forelå samtidig en tegning til et mejeri og dets placering på skråningen ned mod søen ses på fig. 20. På originalen er mejeriplanen

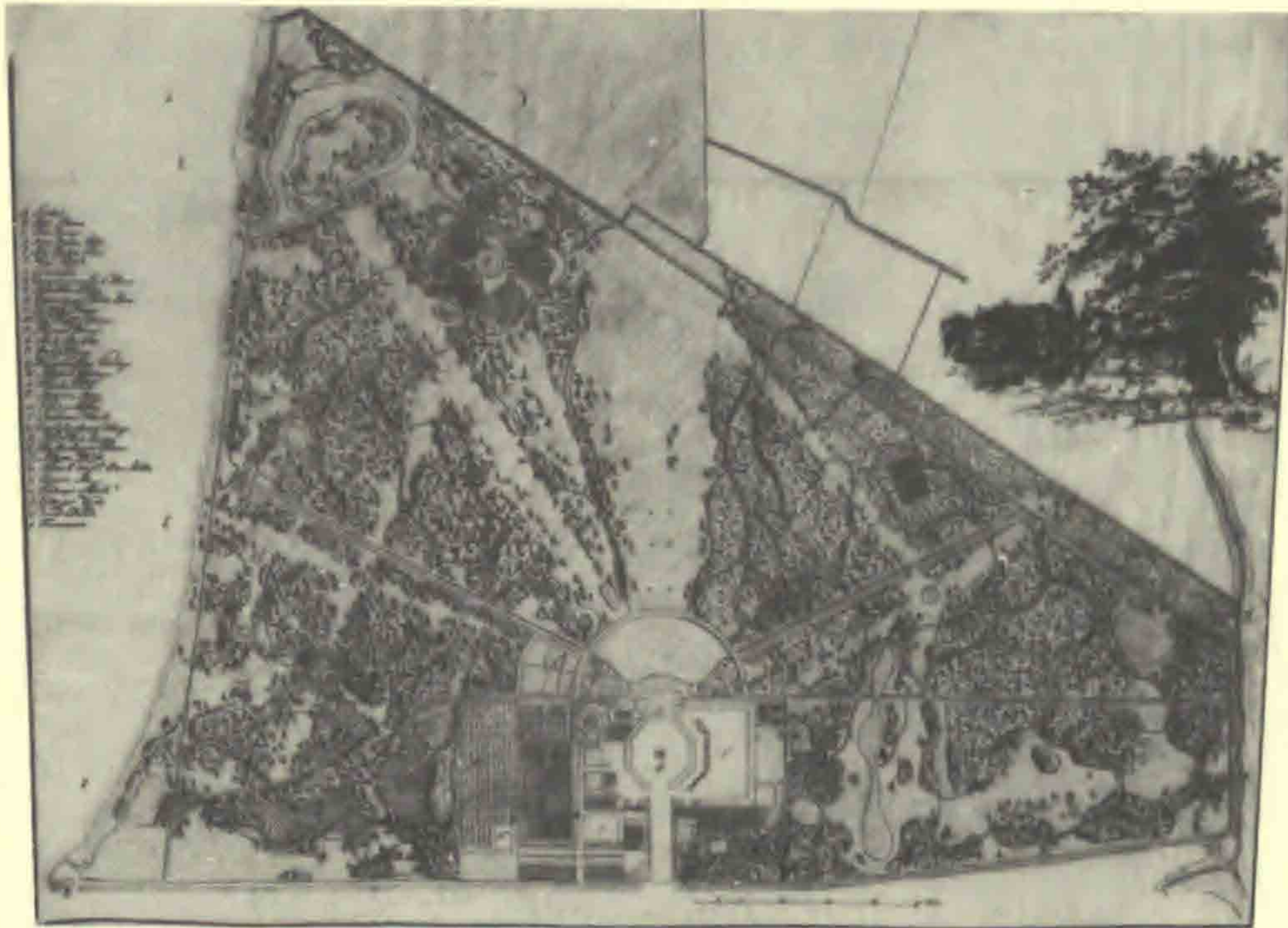

Fig. 24. Johan Ludvig Mansa, "Forandret Plan Fredensborg Slots Hauge", 1809. Tilhører Inspektoratet for de kgl. Haver, tegning nr. D96 (Fot. AC). Det ses at Mansa finder højen med kolossalstatuen væsentlig. Nok ikke så mærkeligt, da man endnu befandt sig i landskabshavens "skrækperiode". Som modvægt er den yndige Tusinddalerhøj gjort til centrum for andre perspektiver.

Slotsalléen er tænkt udvidet til græsslette ganske som på Stowe (England) 40 år tidligere. Nordspidsen af haven er ændret i stil med det populære kanalanlæg i Frederiksberg Have.

Men dette er kun en gammel mands "drømmeudkast". Planen blev aldrig ført ud i virkeligheden.

påsat som en klap, så man kan se området med og uden mejeri. Man fristes til at tro, at dronningen havde hørt lidt om Marie Antoinette og hendes hyrdindelege i Versailles have. Seeger oplyser, at mejeriet virkelig blev bygget (108), men borte er det nu; det ses iøvrigt heller ikke på fig. 23 fra 1810 og flere andre planer fra samme tid.

Marmillods forslag blev ikke gennemført. 1784 i april gennemførte kronprins Frederik sit statskup og dermed sank Juliane Maries magt i grus. Grundlaget for at udføre pragtanlægget var dermed borte, derfor ligger Frederik V's jordbunker der stadig.

Indtil 1833. Havens forfald

Enkedronningen døde på Fredensborg. Samme år døde billedhugger Grund, der havde haft tilsyn med kunstværkerne. Få år efter døde slotsgartneren. Dermed var den gamle generation borte og en ny med

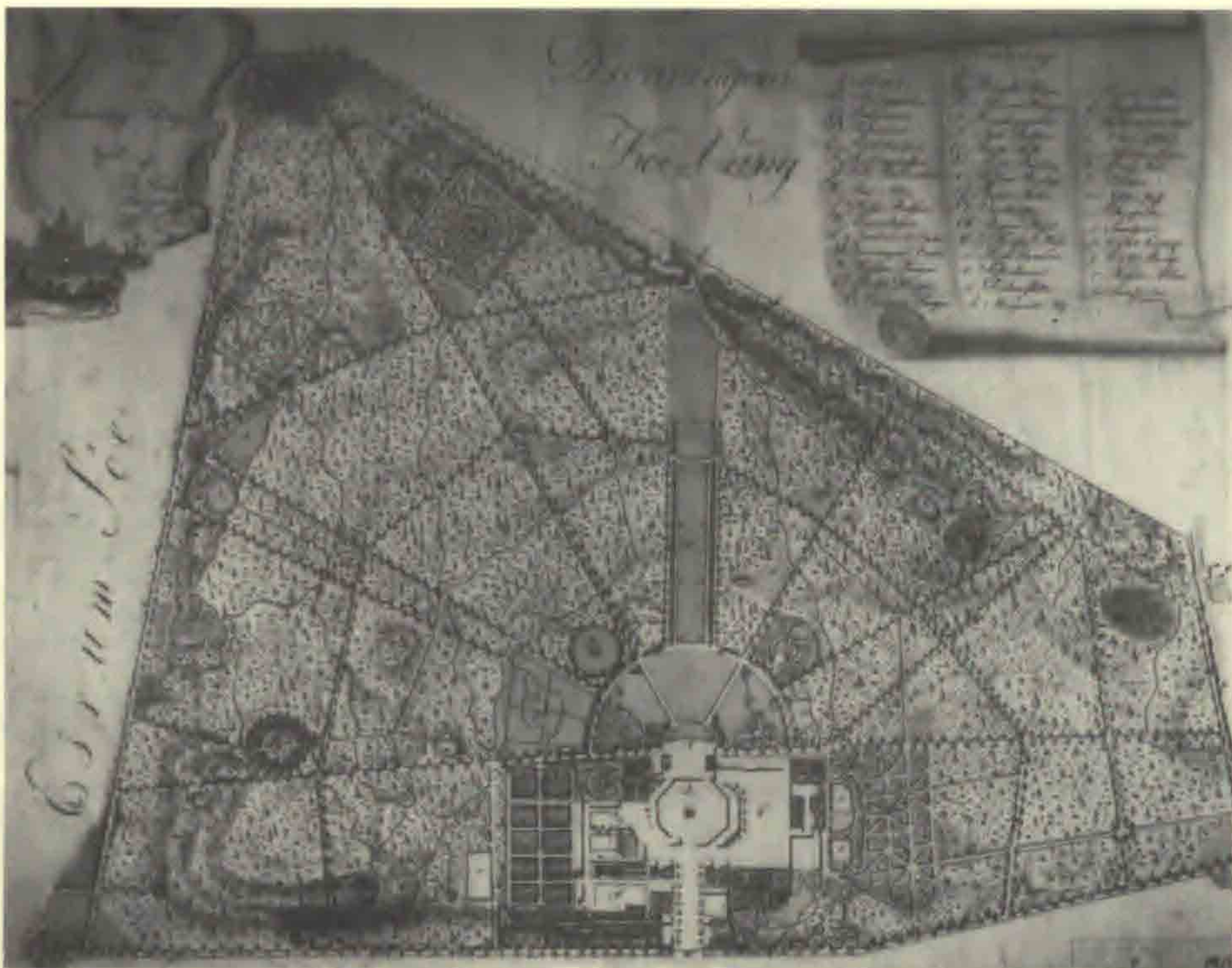

Fig. 25. "Plan af Fredensborg Hauge tegnet af J. Mansa, Lieutenant, 1815". Tilhører inspektoratet for de Kgl. Haver, tegning nr. 4 (Fot. JA). Dette er en situationsplan, der viser, hvordan haven endnu så ud. Det ses, at den runde forhøjning, Hirschfeld omtalte i krydset i den sydøstlige del af haven, endnu eksisterede og at vejen over den fokuserede på den sydlige del af den lange stald. Højen med kolossalstatuen er også med. Ligeledes alléen fra Hidsepladsen mod det blå lysthus og videre mod slottet; også allésystemet gennem Nordmandsdalen var endnu intakt. De detaljer Hirschfeld beskrev var altså endnu mulige at konstatere. Endog den stadig slyngende sti op til løvhytten (ved Skipperhuset).

en helt anden havesmag trådte til. Samtidig blev arbejdsstyrken decimeret til 20 mand og 6 koner (100). Med så lille en arbejdsstyrke er det umuligt at holde en fransk have og samtidig holde et gartneri i gang.

1799 bestemte Rentekammeret, at skoven skulle sortere under skovvæsnet og kun haven under gartneren. Det skulle praktiseres sådan, at udenfor de egentlige haver bestemte slotsgartneren over allétræer, linde og kastanier, medens skovvæsnet bestemte over bøg, eg, el, gran og fyr (110). Dette skulle uvægerlig medføre alléernes ødelæggelse, thi allétræer bliver kvalt, når de ikke bliver friholdt af skovvækst. Man kan faktisk endnu idag se det sørgelige resultat af, at en skov mæsser sig ind på en allé, dersom man vandrer i de tilbageværende alléer i Jægersprisparken. Disse alléer er plantet samtidig med Fredensborgalléerne. Dersom skoven omkring disse alléer blev fældet, ville de stå som høje, høje, tynde stammer med en grøn dusk i toppen og træerne ville sikkert straks gå ud, hvis stammerne blev udsat for sollys.

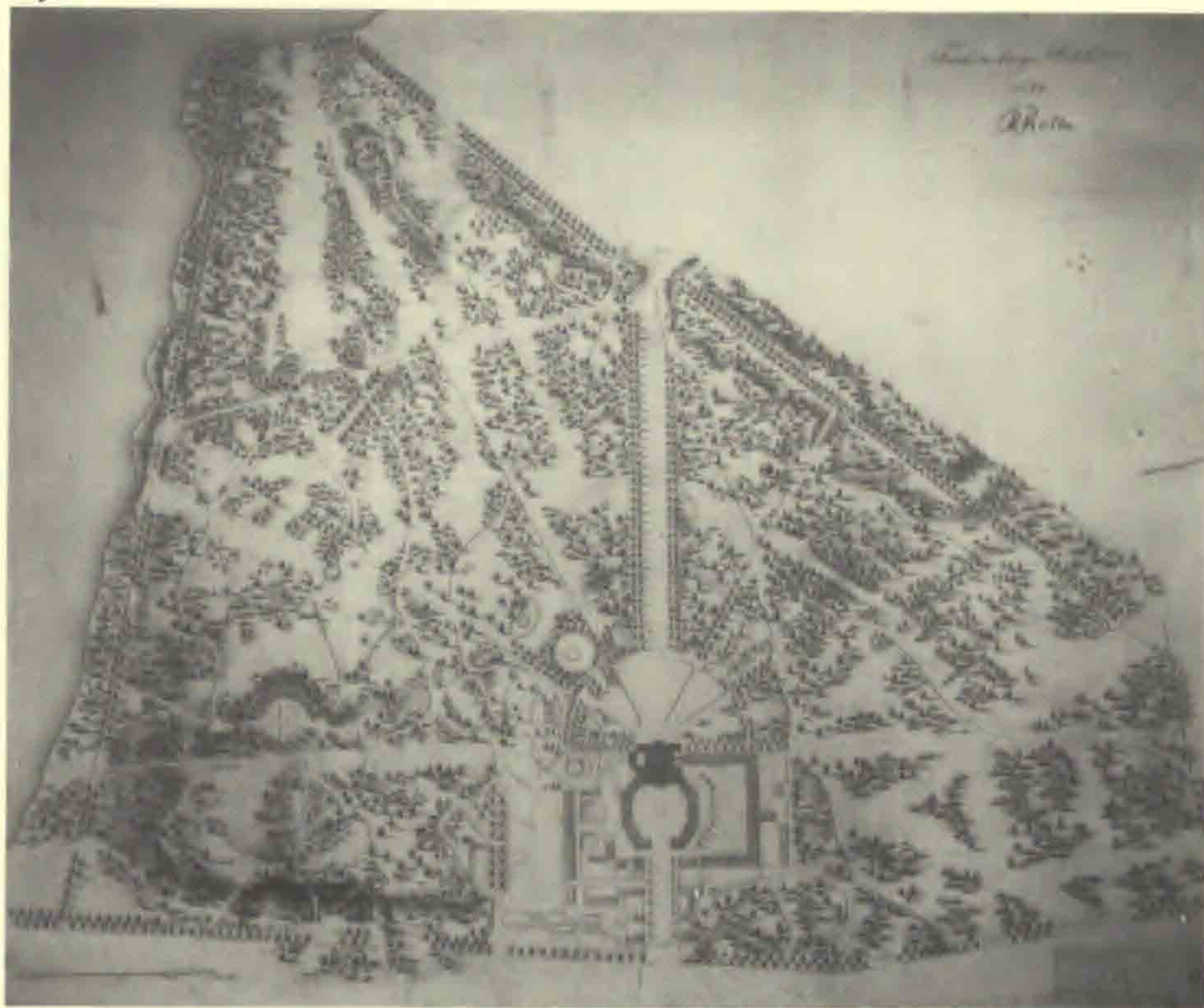

Fig. 26. Plan af Fredensborg Slotshave, 1844, R. Rothe. Tilhører Inspektoratet for de Kgl. Haver, tegning nr. 11 (Fot. JA). Det ses, at Indhegningsalléen er blevet stående, samt Hovedalléerne på begge sider af slottet nærmest dette, endvidere enkelte stykker af Eremitagealléen og tilsyneladende en ganske lille del af den gamle Kastanieallé. Det eneste haveelement der fandt nåde for Rothes øje var Tusinddalerhøjen.

Havens nye gartner blev Johan Ludvig Mansa, 1740-1820, Danmarks første anlægger af landskabshave. Da han var ung var Lancelot "Capability" Brown på sit højeste i England. Hans egne virkeår faldt sammen med Humphrey Reptons. Som opslagsværk kunne han have C. C. L. Hirschfelds Theorie der Gartenkunst.

Allerede 1890 anlagde Mansa for kronprins Frederik landskabshaven på bakkerne bag Marienlyst ud til Julebæk (111). Haven blev skabt ved samarbejde mellem kronprinsen, Mansa og Johan Bülow, der få år efter anlagde haven ved Sanderumgård. Kronprinsen anlagde denne have, fordi han ville glæde sin unge hustru. Prinsessens fader havde anlagt en meget beundret landskabshave ved Louisenlund i Holsten, og der var deres forlovelse blevet fejret.

Landskabsstilen blev ved med at interessere kronprinsen, thi kort efter blev Søndermarken ændret i landskabelig retning og til sidst blev Frederiksberg Have omkring 1800 fuldstændig omlagt til landskabshave. Disse anlæg er dog ikke af Mansa, da han efter Marienlyst avancerede til Frederiksborg.

Mansa ønskede at føre sin landskabslinie videre i Fredensborghaven, da han 1799 overtog denne. Dels fordi den stil nu var blevet den fremherskende i Europa, dels fordi det var den eneste mulighed for at holde så stort et område med så lille en arbejdsstyrke. De første år gik han så småt i gang med at rydde op i gamle tilgroede anlæg. Men efter 1805 satte skovvæsnet ind på deres rettigheder og tilplantede lysninger, lige så hurtigt som Mansa fik lavet dem (113).

1809 udarbejdede Mansa en fuldstændig plan til havens omlægning i landskabsstil, vel nærmest at anse som et drømmeudkast, thi skulle skovvæsnets rettigheder respekteres, var det umuligt at skabe landskabshave. Planen, fig. 24, viser bl.a. at Mansa havde ladet sig inspirere af udviklingen af landskabshaven på Stowe, idet Slotsalléen er åbnet til en bred græsslette med skov på begge sider. Det sumpede område i nordspidsen af haven er omlagt lidt á la Frederiksberg Have, som en ø med en kanal udenom. Her og der er skoven ryddet, således at der er skabt lange perspektiver, bl.a. mod Tusinddalerhøjen. Men Mansa fik ingen støtte fra Frederik VI, thi denne havde ganske bevidst vendt Fredensborg ryggen for bestandig (114).

Desuden var ulykkerne væltet ind over Danmark i form af krige og en fortvivlet økonomisk situation på randen af statsbankerot. Derfor havde ingen interesse for haveanlæg. Dette blev faktisk årsagen til at landskabsstilen ikke blev indført i Danmark på det tidspunkt, hvor det ville have været et naturligt led i udviklingen.

Tilsyneladende nåede, bortset fra de allerede nævnte anlæg, kun Sanderumgård, Liselund og Gisselfeld at komme til udførelse inden den økonomiske depression satte ind. Gisselfeld muligvis i en vis kontakt med Mansa, i hvert fald med hans vidende.

På grund af stridighederne med skovvæsnet måtte Mansa med bitterhed se Fredensborghaven gå fuldstændig til grunde, uden at han havde den mindste mulighed for at sætte ind (115).

Alléernes endeligt

Da Johan Ludvig Mansa overtog haven som slotsgartner i 1799, var nåletræerne i alléerne ved at ødelægge allétræerne (116). Han ansøgte flere gange om tilladelse til at fælde dem. At det lykkedes at redde lindetræerne i Slotsalléen, kan ses idag. Dette skyldes bl.a., at denne dobbeltallé som nævnt var anlagt med en spadseresti og en hæk ind til skovvildnisset. Derved blev skoven holdt lidt i afstand.

Alle de øvrige Hovedalléer kunne ligeledes have stået, dersom man havde haft viljen til at bevare dem. Men på grund af den fortvivlede deling af kompetancen mellem gartner og skovrider kunne Mansa ikke holde skoven i passende afstand af allétræerne, derfor fik alléerne deres dødstød.

Kun de stumper af Kriegers gamle Hovedalléer, der var blevet tildels frilagt af Jardins anlæg, fik lys og luft nok til at overleve, derfor har vi disse rester idag.

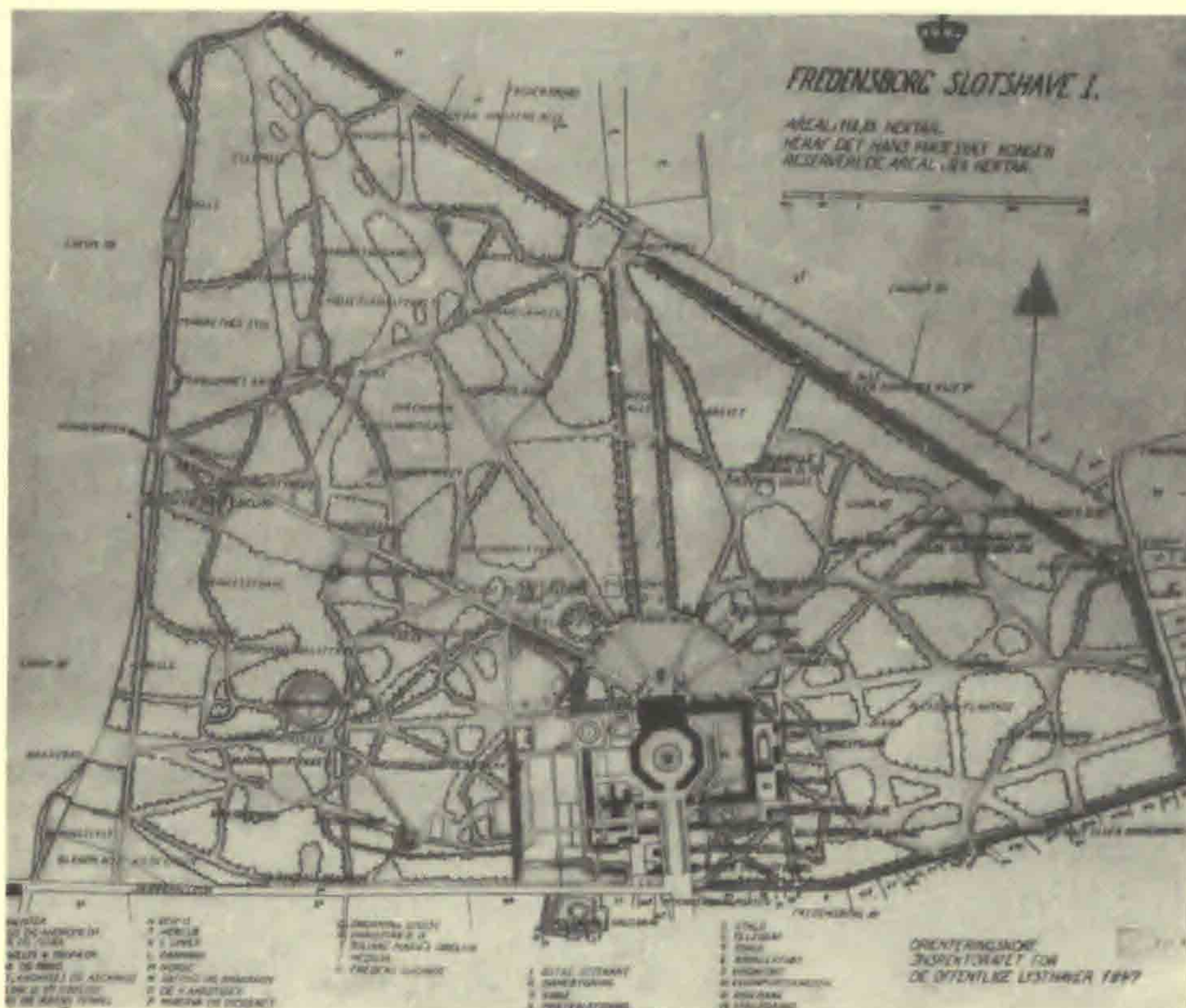

Fig. 27. Orienteringskort, Fredensborg Slotshave, 1947. Tilhører Inspektoratet for de Kgl. Haver (Fot. AC). Nu er alléen ved Søen og Skipperalléen forsvundet. Kun Kikkenborgallé og Dybeallé er intakte. Desuden ses endnu alle Kriegers træer i den sydvestlige del af Parterret. På det tidspunkt var Parterrerummet altså endnu intakt; træerne blev ryddet i 1950'erne.

Indtil nu, Naturhaven

Da Rudolph Rothe blev slotsgartner 1833, havde den senere Christian VIII fået indflydelse på beslutningerne angående Fredensborg (117). Da han var barnebarn af dronning Juliane Marie gennem arveprins Frederik, havde han gode barndoms minder fra stedet, derfor var han lydhør overfor Rothes forslag. Samtidig var der også sket et generationsskifte i skovvæsnet, hvorfor man stod knapt så stejlt på sine rettigheder (118).

På det tidspunkt har det som nævnt næppe været muligt at redde de stående Hovedalléer, men man burde nok have haft sans for at genplante og derved redde en relik, på samme måde som franskmændene reddede Versaillesanlægget, der havde haft en ret tilsvarende skæbne.

Men Rothe valgte at ændre haven i retning af naturpark, fig. 26, vel nok fordi han heri fandt støtte hos tronfølgeren. Prins Christian havde nemlig udtalt sig for, at haven skulle ligne en dansk skov (117). Der måtte bl.a. ikke indplantes fremmede træarter, hvad netop hørte til den da herskende havesmag. De nationale strømninger var ved at få tag i befolkningen, dette viste sig altså også her i Fredensborghaven.

For at fremme indtrykket af en dansk skov ryddede Rothe med hård hånd lindealléerne i skovområderne med undtagelse af dobbeltalléen. Alle kastanietræerne måtte ligeledes bort, thi de hørte ikke til i en dansk skov. Hele haven blev fyldt med slyngende stier, uden hændelsesforløb, uden overraskelser, thi det var, hvad der var blevet tilbage af landskabsstilen, da den havde været igennem Europa, hvor man ikke forstod en pind af dens idé.

1849 afgav Frederik VII Fredensborg til staten (120) og Rothe blev forflyttet til en større stilling (121). Haven overgik derefter til Inspektoratet for de kgl. Haver.

Da Frederiksborg Slot brændte i december 1859, gav man i hast Fredensborg tilbage til kongen, for at han kunne få en residens i nogenlunde nærhed af hovedstaden, thi i hovedstaden ville han ikke bo (122). Som det var Frederik VII's vane, foretog han udgravninger her og der i haven, hvor han så muligheder for at finde oldsager. Fra 1864 blev Fredensborg sommerslot for kongerne, således som det var skabt, men kun Partikulærhaven (= Særhaven) fulgte med slottet. Skoven forblev folkets ejendom.

Slotsalléen nu

Da kongerne igen tog ophold på Fredensborg, var kongernes tid forbi og folket har åbenbart ikke noget imod at se på de mærkelige, meningsløse jordbunker, der ligger for enden af Slotsalléen. Kun meget få studser over den underlige afstumpede og ufærdige afslutning på den ellers flot udlagte allé. Hvor let kunne en bulldozer ikke jævne de ødelagte skråninger ud og Dybeallé genetableres på den plads Frederik IV og Krieger gav den.

Det ville ganske vist ikke skaffe en løsning på Frederik V's ulykkelige problem, men Frederik IV's oprindelige plan ville være reetableret og han var dog uskyldig i Frederik V's mislykkede franske eventyr, der dog også er en slags historie.

Naturligvis kunne man vælge at gennemføre Marmillods smukke forslag, men det ville nok være for kostbart for et demokrati.

De øvrige 6 hovedalléer

Som nævnt ryddede Rothe alléerne i skovområdet. Kun nærmest slottet mellem Jardinanlæggene og i Særhaven stod lindene endnu, fig. 27. Igennem 1950'erne og 60'erne nåede alléerne omtrent deres totale udslettelse.

Lindene i den vestgående allé og den vestlige side af Ringalléen (= rundeallé) blev først fjernet. Det fortælles, at træernes grene i slutningen af 1940'erne nåede helt ned til søen om Rosenøen, selv om de som omtalt var plantet på en rampe.

1964 fældede Vejvæsnet lindene, der var plantet på terrasserne i Runddelen (105).

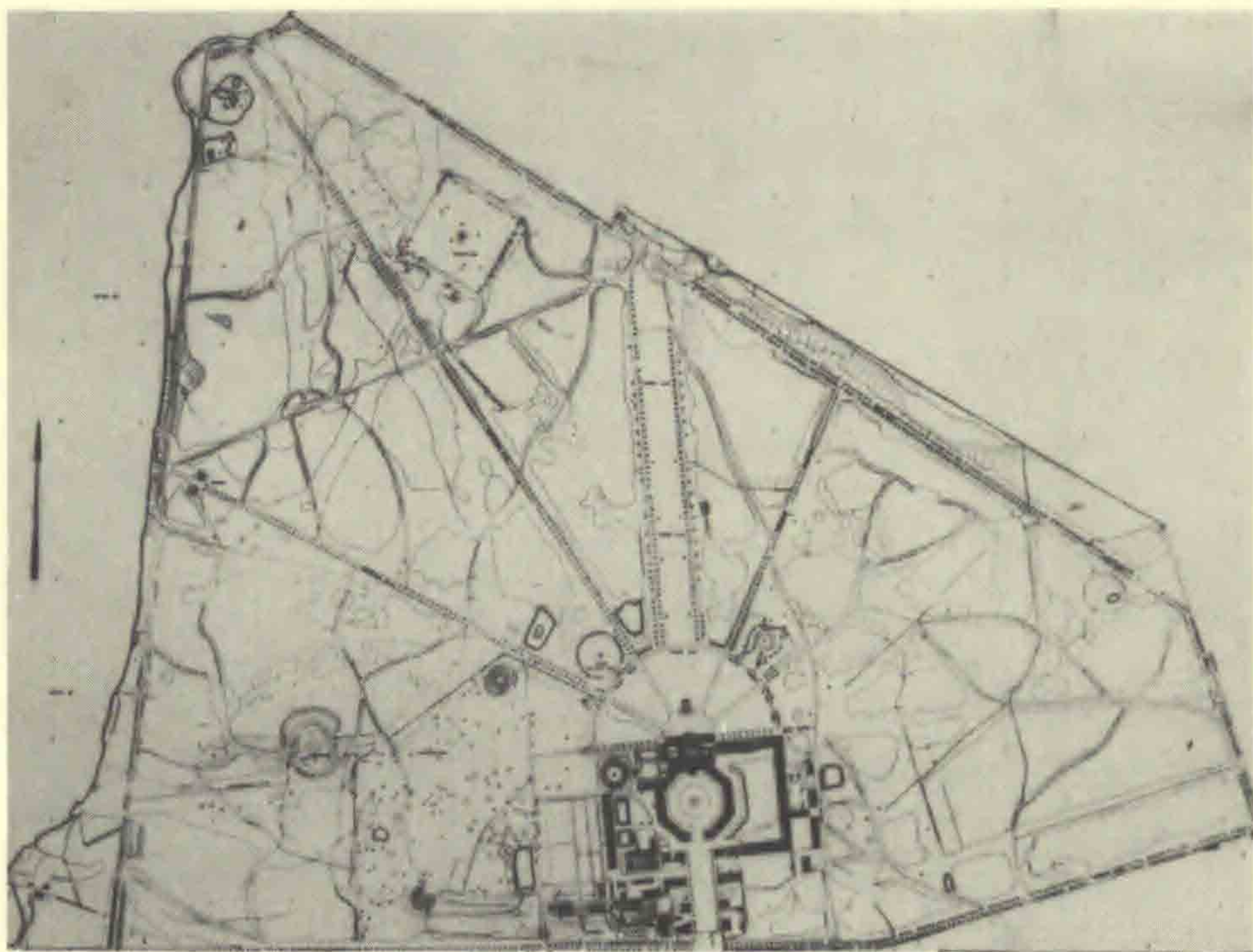

Fig. 28. LLO's kort efter luftfotoopmåling i 1973. Tilhører Inspektoratet for de Kgl. Haver. Her ses, at alléerne er ved at komme tilbage.

Lindene i Forgården blev fældet på grund af en ulykke. Det må have været inden, man fandt på at beskære allétræerne, thi disse træer kan ikke have været ældre end træerne omkring isbøden d.v.s. fra Slots-gades omlægning i 1775. Før den tid stod der, som bekendt, 4 rækker hestekastanier i forgården.

I 1970'erne begyndte man at genplante lindealléerne, fig. 28, og lykkeligtvis bestemte man sig også for at genplante de øverste allétræer i

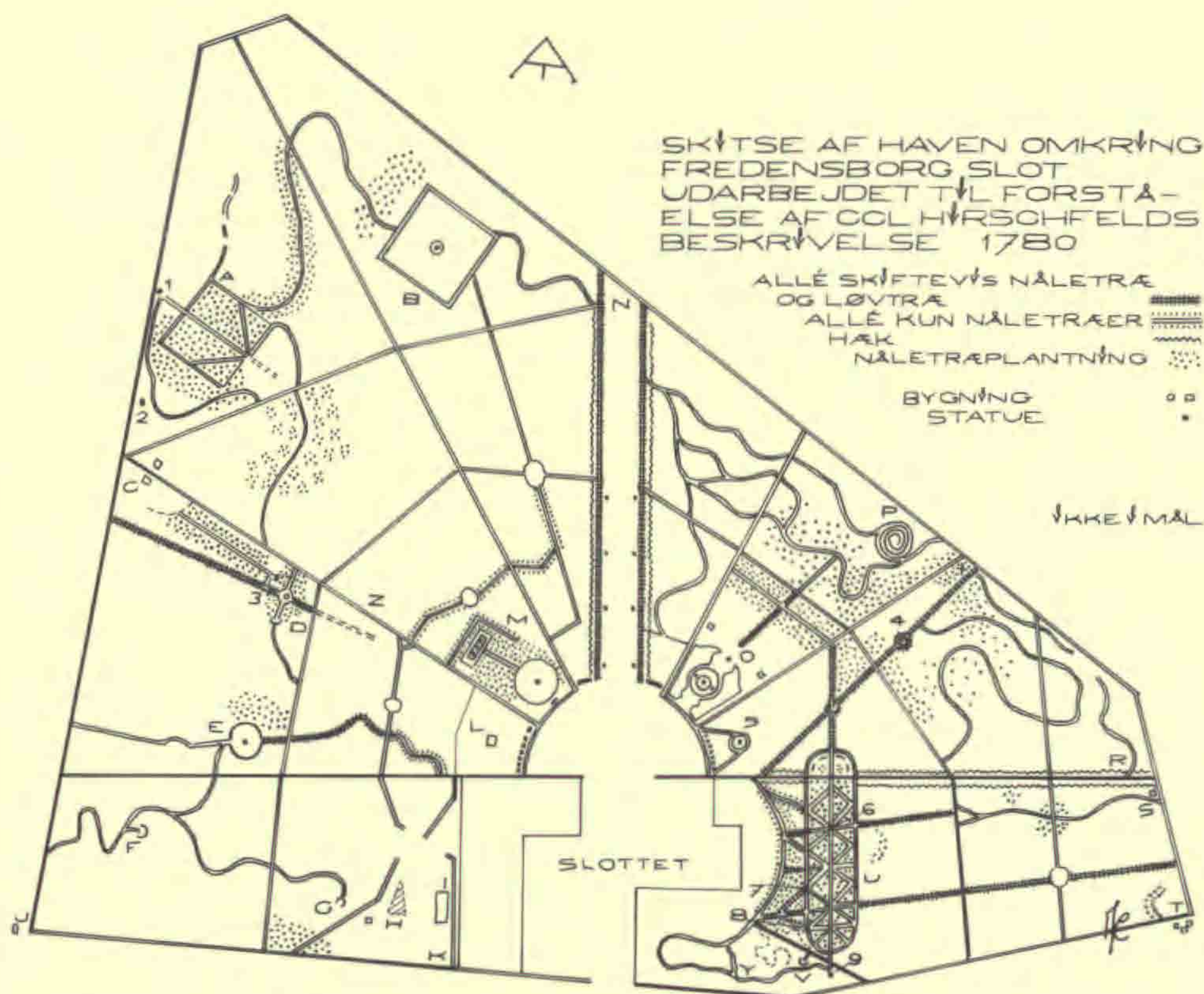

Fig. 29. Skitse udarbejdet som støtte til forståelse af C. C. L. Hirschfelds beskrivelse af Fredensborghaven i 1780. AC.

Hele alléen udenom parken kaldes Indhegningsalléen. Alléen fra Slotsalléen til Eremitagepavillonerne kaldes: Den unge Kastanieallé. Den rundgående allé, der går gennem hele haven og krydser hovedalléerne kaldes: Den gamle Kastanieallé evt. Ydre Ringallé. 1. Margrethestøtten, 2. Forblømmet Antik, 3. Frederik IV's buste, 4. Kolossalstatuen, 5. Vinhøstmonumentet, 6. Diana, 7. En statue, 8. En vase, 9. Flora. A. Det kvadratiske anlæg, B. Hidsepladsen, C. Eremitagepavillonerne, D. Tusinddalerhøjen, E. Nordmandsdalen, F. Løvhytten på afsatsen, G. Dronningebakken, H. Bosquet med lærk, I. Horsedammen, J. Skipperhuset, K. Egealléen, L. Fasangården, M. Ballonpladserne, N. Slotsalléen, O. Skibsbakken, P. Sneglebakken, R. Ridealléen, S. Vandmaskinen, T. Kirkeledshuset, U. Den Plessenske Plantage, V. Dronningens løvhytte, Y. Kronprinsens Plantage, Z. Eremitagealléen.

den vestgående Hovedallé og den vestlige del af Rundeallé. Dette vil med tiden genskabe det rum, der dannede Kriegers Parterre, fig. 3, hvilket C. C. L. Hirschfeld var så begejstret for (123).

Hvor ville det være vidunderligt, dersom hendes Majestæt Dronningen ville give den 6te lagkagesnitte tilbage, således at hele Parterrerummet foran slottet kunne ligge samlet i hele sin logiske sammenhæng. Det er ganske naturligt, at Majestættens privatliv i Partikulærhaven skal beskyttes, men det ville let opnås, dersom man genskabte den høje taxhæk Krieger foreskrev hele vejen foran den øst- og vestgående Hovedallé og slottet, som den sydlige afgrænsning af Parterret, fig. 3; samtidig kunne buskadset ned mod den gamle fasanhave, der endnu er intakt, lukke for indsyn mod vest.

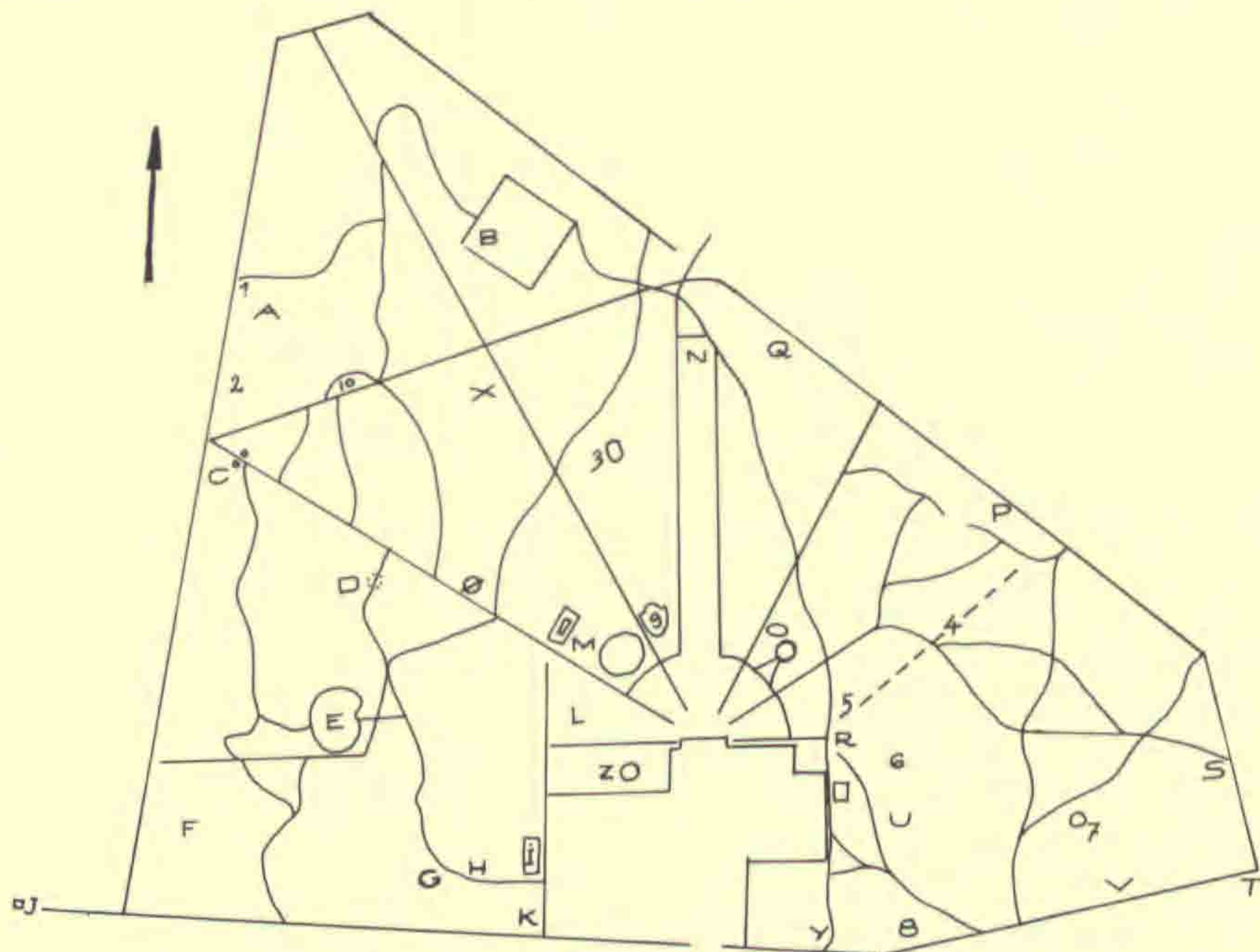

Fig. 30. Plan udarbejdet på grundlag af LLO's Plan fig. 28. Tal og bogstaver angiver den omtrentlige placering af de lokaliteter, der er angivet på fig. 29, suppleret med lokaliteter nævnt i hosstående artikel.

Men vent ikke at kunne genfinde de nævnte lokaliteter; mange er borte nu, ligesom kastanietræerne.

A. Det kvadratiske anlæg, B. Hidsepladsen, C. Eremitagepavillonerne, D. Tusinddalerhøjen, E. Nordmandsdalen, F. Løvhytten på afsæsen, G. Dronningebakken, H. Bosquet med lærk, I. Horsedammen, J. Skipperhuset, K. Egealléen, L. Fasangården med Fasanhuset, M. Ballonpladserne, N. Slotsalléen, O. Skibsbakken, P. Sneglebakken, Q. Dybeallé, R. Ridealléen, S. Vandmaskinen, T. Kirkeledshuset, U. Den Plessenske Plantage, V. Kikkenborgallé, X. Sandportalléen, Y. Kronprinsens Plantage, Z. Rosenøen, Ø. Eremitagealléen.

1. Margrethestøtten, 2. Forblommet Antik, 3. Pladsen med lysthuset og græsbænkene, 4. Kolossalstatuen, 5. Vinhøstmonumentet, 6. Diana, 7. Forhøjningen, 8. Flora, 9. Klokesøen, 10. Christian VII's Hvile.

Eftertanke

Af denne gennemgang af Fredensborghavens lange udvikling vil man kunne forstå, hvor enormt vanskeligt det er at rekonstruere en have, thi hvilken periode skal man vælge at genskabe. Nogle ville sige, lad os vælge Frederik IV's have. Godt, det vil medføre, at alle kunstværkerne skal fjernes; alle hegnene og Menagerierne skal genetableres og Hidsepladsen skal fungere. Alligevel vil haven ikke kunne få det rette udseende af Dyrehave, uden at man begyndte helt forfra. De høje, rette bøgestammer hører overhovedet ikke sammen med 1700-tallets begyndelse og græsningslandskab.

Så kunne man vælge at udføre Jardins plan. Det ville uvægerlig medføre, at man måtte løse Frederik V's problem. Idag har man dog den fordel, at man kan skaffe vand i de planlagte bassiner, når man først har fået opfyldt dalen, det kunne Frederik V ikke have klaret, selv om han havde fået gennemført, at dalen blev fyldt op. Frederik V havde været henvist til at lade vandet bære op i bassinerne lige så hurtigt, som det fordampede.

Men som Jardins plan viser, har haven aldrig set ud. Man måtte følge Hirschfelds beskrivelse og de gamle gartnerplaner fig. 21, 22 og 25. De tilstande Hirschfeld beskriver er imidlertid overhovedet ikke stationære. Ung skov og unge nåletræer kan ikke holdes tilbage, de må nødvendigvis ende i et vildnis, således som det mere eller mindre ser ud idag.

Nu er det hverken buh eller bæh; helt ærligt kan jeg ikke foreslå, hvad der skulle gøres. Det vigtigste er, at publikum, d.v.s. ejerne, får haven, som de ønsker sig den.

Således har ejerne altid haft den endelige afgørelse angående en haves udformning. I enkelte heldige tilfælde har vi set ny havestil udvikle sig af ejernes personlige ønsker. Uden sådanne initiativer var renaissancehaven ikke udviklet og ganske særlig var landskabshaven ikke skabt.

Efterskrift

En del af denne fortælling om haven og alléerne omkring Fredensborg slot kunne slet ikke være skrevet, uden at Jens Østergaard havde foretaget den grundige undersøgelse af hestekastaniens indførsels-historie.

Østergaard var hobbyforsker. Tålmodigt har han siddet og gennemlæst det store arkivmateriale. Nu har hans arbejde ved sammenkædning med Hirschfeld og Pontoppidan givet et klart billede af enkelte detaljer i havens skabelse.

Som Østergaard gjorde kan enhver med interesse for havehistorie forme små mursten til opbygning af et samlet billede af udviklingen af haver i Danmark.

Der er brug for mange mursten, både små og store. På arkiverne sidder hver dag, også om lørdagen, masser af mennesker og forsker slægtshistorie og ejendoms historie, alene for deres hobby. Haveforskning kunne lige så godt være et emne for fritidsforskning; der kræves kun tålmodighed og ordensans. I England er denne hobby temmelig udbredt og giver mange gode resultater, der samles i et lille skrift.

Alene til denne fortælling savnes oplysning om eventuelle indkøb af linde til Østrup i perioden 1678-1718. De kongelige regnskaber ligger på Rigsarkivet, meget ofte med samtlige bilag i behold. Disse bilag skal gennemgås for at finde regningerne på lindene. Meget hurtigt lærer man at udskille de bilag, der drejer sig om haver, og arkivarerne er enestående søde til at hjælpe en over begyndervanskelighederne.

Noter

- (1) St 1, s.19, (2) S 1, (3) St 1, s.18, (4) St 1, s.18, (5) S 1, s.12-13, (6) St 1, s.18, (7) P, s.262 og Me, s.1, (8) S 3, s.10, (9) S 1, s.30, (10) S 1, s.23, (11) S 1, s.35, (12) S 1, s.44 og S 3, s.10 og 12-13, (13) S 1, s.35, (14) S 1, s.43, (15) S 1, s.60, (16) S 1, s.44, (17) S 1, s.45, (18) S 1, s.50, (19) S 1, s.54, (20) S 3, s.25, (21) St 1, s.18 og S 1, s.17, (22) St 1, s.35, (23) H, s.195, (24) Overhofmarskallatets arkiv IH 54, 1798-1831, journal 187, nr. 327, (25) H, s.177-182, (26) P, s.262, (27) S 3, s.19, (28) St 1, s.35, (29) J, (30) St 1, s.22, (31) Me, s.3, (32) St 1, s.18, (34) St 1, s.94, (35) Me, s.3, (36) Nielsen, Aksel V., Ole Rømer, Århus 1944, (37) Gyldendals Egnsbeskrivelse, Bind 9, s.167, (38) Nielsen, Aksel V., Ole Rømer, Århus 1944, s.158, (39) H, s.183, (40) H, s.180, (41) H, s.179, (42) H, s.174, (43) H, s.177, (44) S 1, s.64, (46) S 3, s.12-13, (47) S 1, s.79, (48) Me, s.17, (49) S 3, s.31, (50) St 1, s.89, (51) St 1, s.37, (52) S 3, s.19 og Me, s.13, (53) Ma, s.56, (54) Me, s.55, (55) S 3, s.33 og St 1, s.86, (56) T, s.65, (57) Me, s.54, (58) Me, s.135, (59) S 3, s.20, (60) Me, s.14, (61) H, s.190 og s.193 og s.195, (62) H, s.173 og 186, (63) St 1, s.82, (64) T, s.65 og J, (65) H, s.188, (66) Ø, (67) St 1, s.19, (68) P, s.265, (69) Me, s.71, (70) Me, s.136, (71) H, s.194, (72) H, s.173, (73) H, s.187, (74) Me, s.72 og St 1, s.41, (75) Me, s.71 og St 1, s.82, (76) H, s.184, (77) Me, s.92, (78) St 1, s.114, (79) St 1, s.114, (80) J, (81) C 2, (82) Me, s.135, (83) H, s.192, (84) H IV, s.206, (85) C 2, (86) H, s.175, (87) H, s.192, (88) H, s.180, (89) H, s.182-183, (90) H, s.183, (91) S 3, s.26, (92) H, s.190, (93) H, s.192, (94) H, s.186-187, (95) H, s.189, (96) H, s.195, (97) St 1, s.189 og Me, s.163, (98) St 1, s.189, (99) Me, s.134, (100) S 3, s.129, (101) H, s.173, (102) St 1, s.186, (103) St 1, s.203-207, (104) S 3, s.94, (105) St 1, s.203, (106) St 1, s.201 note 41, (107) S 3, s.114 og St 1, s.203, (108) S 3, s.115, (110) S 2, s.97 og S 3, s.129, (111) Pedersen, Laurids, Kronborg Have, Marlenlyst, 1920, (113) St 2, s.6, (114) St 1, s.186 og St 2, s.19, (115) S 3, s.131, (116) St 1, s.156 og St 2, s.7, (117) St 2, s.8, (118) St 2, s.8, (120) S 2, s.104, (121) St 2, s.47, (122) St 2, s.42, (123) H, s.174.

Litteraturliste

- C 1. Christensen, Annie: C.C.L. Hirschfeld og Fredensborg. Fra Kvangård til Humlekule 11, 1981, s.23-34.
- C 2. Christensen, Annie: Frederik V's hobby: Haven ved Fredensborg Slot. Fra Kvangård til Humlekule 11, 1981, s.35-50.
- H. Hirschfeld, C.C.L.: Theorie der Gartenkunst III. Leipzig 1780.
- J. Jessens Samling: Kall/48/2°/II. Kgl. Bibliotek.
- Ma. Masson, Georgina: Italian Gardens. 1966.
- Me. Meier, F.J.: Efterretninger om Fredensborg Slot. 1880.
- P. Pontoppidan, Erik: Den Danske Atlas II. 1764.
- S 1. Seeger, Valdemar: Østrup. 1926.
- S 2. Seeger, Valdemar: Fredensborg, en historisk-topografisk Skildring. 1915.
- S 3. Seeger, Valdemar: Fredensborg fra Oprindelse til vore Dage. 1937.
- St 1. Steenberg, Jan: Fredensborg Slot. Tiden 1720-1796. 1969.
- St 2. Steenberg, Jan: Fredensborg Slot. Tiden 1796-1863. 1979.
- T. Thura, Laurids Lauridsen de: Danske Vitruvius II. 1749.
- Ø. Østergaard, Jens: Hestekastanien. Horticultura, 11. årgang, nr. 7. 1957.

Artiklens billedmateriale er leveret af Rigsarkivets, Det kgl. Biblioteks, Hærens Arkivs og Fredensborg Museums fotografiske ateliere samt af Jette Abel og Tage Ludvigsen, hvem jeg er stor tak skyldig.

Desuden skylder jeg Claus Thykiær, Ole Rømer Museet, tak for hjælp og interesse. Inspektoratet for De kgl. Haver har venligt tilladt et gennemsyn af deres planer, hvorfor jeg er meget taknemmelig.

VOKSBEGONIE, BEGONIA x ERYTHROPHYLLA DENS OPHAV OG HISTORIE

Af Ernst Floto

Voksbeponien, der er en af vore ældste og bedste stueplanter, har i dag ikke den udbredelse som den fortjener. I mangfoldige år har den i hvert fald her i landet, været dyrket under det fejlagtige latinske navn *Begonia hydrocotylifolia* Hook. fil. Den anses nu for at være en hybrid mellem *B. hydrocotylifolia* Hook. fil. og *B. manicata* Brongn.

Begonia hydrocotylifolia Hook. fil. stammer fra Mexico og er en af de til Europa først indførte *Begonia*-arter. Hvornår dette har fundet sted kan ikke opklares, men det må være sket omkring år 1800. Fra Berlins botaniske have blev en plante af Ed. Otto sendt til Kew Gardens ved London, og han oplyste, at planten var kommet til haven i Berlin fra curator Cameron i Birmingham. Da hverken Otto eller Cameron havde beskrevet arten i overensstemmelse med de botaniske regler blev den af Hook. fil. beskrevet og afbildet i *Curt. Bot. Mag.* som nr. 3968. Om arten siges at den sjældent findes, dens blade er kredsrunde, glinsende og næsten ikke skæve. Det antydes at den kun har ringe handelsværdi.

Den første bestemmelse af en *Begonia*-plante til *B. hydrocotylifolia* i Botanisk Have i København blev foretaget i 1874 og der henvistes da til ovenstående i *Curt. Bot. Mag.* Om denne bestemmelse har været korrekt kan betvivles men ikke konstateres. Gentagne gange derefter er bestemmelser eller revisioner foretaget, men som det fremgår af det følgende, er der stor sandsynlighed for, at der på et eller andet tidspunkt er taget fejl af arten og den meget lignende hybrid - Voksbeponien.

Ved en bestemmelse af en ny *Begonia*-art til *B. hydrocotylifolia* først i 1930'erne blev man klar over, at Voksbeponien blev dyrket under forkert navn, men desværre var bogføringen ikke omhyggelig. Planten, som gennem mange år har båret det uretmæssige navn blev blot erstattet af den ny korrekte bestemmelse. Derfor kunne lektor J. Nilas Jensen kun være i god tro når han, efter havens optegnelser, i Beretning om Botanisk Haves Virksomhed for årene 1972-1974 nævner, at *B. hydrocotylifolia* fandtes i den botaniske have ved Charlottenborg og siden blev overført til den nuværende have; den blev "bestemt" i 1874 og har været i haven siden. Det er altså ukorrekt at *B. hydrocotylifolia* kontinuerligt har været i haven igennem de mere end 100 år. Kun navnet har fra gammel tid figureret i havens bøger.

Da botanisk gartner Axel Lange, som var en stor kender af Begonia, skrev en omfattende afhandling om Begonia-slægtens historie i K. A. Fotsch: Die Begonien (1933), var han helt klar over at den meget dyrkede Voksbegonie opfattedes som en hybrid mellem *B. hydrocotylifolia* og *B. manicata*. Han oplyser, at man ikke med sikkerhed ved hvornår den er opstået, men allerede i 1849 er den under navnet *B. hydrocotylifolia* Warzewichii opført i en oversigt over Begonia i den botaniske have i Berlin. Sandsynligvis er Voksbegonien opstået der. Ed. Otto oplyser, at den flere år før 1849 blev dyrket af Warzewich. Den minder meget om sit moderlige ophav og er ofte blevet forvekslet dermed.

I 1880 blev denne Begonie (antagelig under navnet *B. hydrocotylifolia*) af Feast i Baltimore indført til Amerika, hvor den under navnet *Begonia feastii* fik en stor udbredelse og hvorfra den senere kom tilbage til Europa som nyhed. Fra tiden omkring 1930, hvor Die Begonien udkom, blev navnet *Begonia feastii* hort. almindelig anvendt af skribenter af bøger og artikler om planter, men i 1948 ændrede man i Botanisk Have navnet til *Begonia erythrophylla* Neumann, som for fremtiden vil være det gyldige.

Det sker af og til at planter dyrkes under forkert navn; tilfældet med Voksbegonie kan belyses ved følgende to eksempler, hvor den er beskrevet under *B. hydrocotylifolia*.

I anden udgave af Nordisk illustreret Havebrugsleksikon 1912 skriver overgartner Jens K. Jørgensen, Haveselskabets Have følgende: "*Begonia hydrocotylifolia*. Smukke rosenrøde blomster i store klaser. Bladene glinsende, olivengrønne på overfladen; på undersiden røde. Lav krybende vækst. Smuk vinterblomstrende *Begonia* for varmt og temp. hus. Den bedste *Begonia* til stuekultur".

Og i Prydplanter 1921 skriver professor G. A. Becker omtrent det samme: "*Begonia hydrocotylifolia* har krybende stængel med glinsende olivengrønne på undersiden røde blade. Blomsterne er lyserøde og fremkommer om vinteren i varmhus eller temp. hus. Er en udmærket stueplante".

Slutbemærkningerne i de to eksempler er rammende for Voksbegonie.

Professor Becker, som var en særdeles omhyggelig mand har sikkert kendt planten fra den tid (1884) han som medhjælper og senere 1. undergartner var beskæftiget i Botanisk Have. I 1934 har også han erkendt at navnet ikke var korrekt, hvilket fremgår af at han i 4. udg. af Nordisk illustreret Havebrugsleksikon (1934) skriver følgende: "*Begonia hydrocotylifolia* dyrkes kun sjældent, men langt at foretrække er den meget almindeligt dyrkede bastard, som går under ovenstående navn og angives at være *B. hydrocotylifolia* x *manicata* --- og regnes som en af vore bedste stueplanter. Den er antagelig i 50- eller 60-erne af forrige århundrede udbredt fra botanisk have i Zürich; indført til Amerika før 1880 og dyrkes der under navnet *B. feastii*, Voksbegonie".

EN HAVE I RUDKØBING 1928-1968

Af Tove Sylvest

Før mine forældre flyttede til Villa Møllen, stod jeg tit uden for haven ved forårstid og kiggede ind gennem hækken. Jeg har vel været en 4-5 år. Et guldtæppe af Eranthis bredte sig så langt øjet rakte under kirkeskovens høje træstammer. Kirkeskoven afgrænsede Villa Møllens have i vest mod kirkegården. Fra 1928 husker jeg endnu den dag, da mor i køkkenet slog avisen op og læste højt, at far havde købt Villa Møllen. Jeg blev lykkelig over at skulle flytte til den eventyrlige have.

Huset var bygget i 1875 i hollandsk renæssance af røde sten med sandstensforsiringer og sort skifertag. I tilslutning var samtidig opført et havehus af røde sten og grønt bindingsværk. Det indeholdt frugtkælder, vaskehus, værktøjs- og redskabsstue, brændselsrum, hønsehus, dueslag og gammeldags das. Ved gavlen voksede stokroser i de dejligste farver. Her havde gartneren sit værelse.

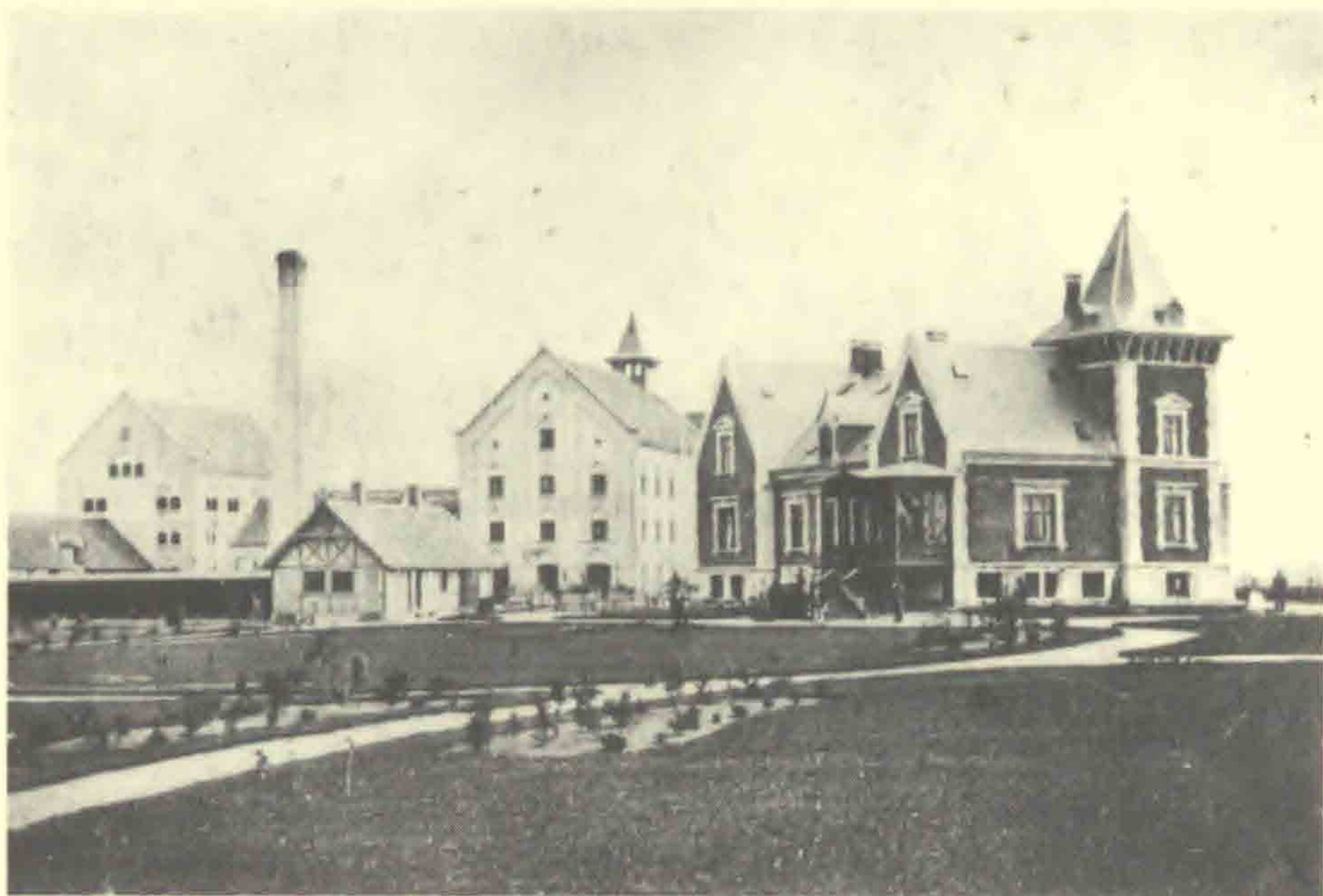

Fig. 1. Villa Møllen, fotograferet i 1876 året efter opførelsen og havens anlæggelse. Dampmølle-komplekset dominerer billedet.

Vinkelret på huset gik en læmur, som adskilte hønsegård (øst) og keglebane. Senere tilflyttedes Rudkøbings gamle smukke præstegårdslade, gul med sort bindingsværk. Den blev reddet fra tilintetgørelse, og den pyntede i haven. Denne længe gik i forlængelse af læmuren. Laden afsluttedes med et møddinghus, som var delt i to afdelinger af hensyn til sorteringen af affald – det som kunne gå tilbage til jorden skulle til venstre, og metal, glas og sten til højre. Vinkelret på omtalte længe lå endnu en staldlænge, hvor der tidligere havde været plads til køer og grise. Hestestalden var noget for sig; der var 2 dejlige bokse og en stald til 6 køreheste samt sadelrum.

Som nabo til øst opførte Poul Hansen i 1875 en stor dampmølle. I 1912 købte Bendix Hansen dampmøllen til Langelands Frøavlskompagni (LFK). I 1918 kom min far, Johs. Sylvest, til Langelands Frøavlskompagni, først som konsulent og i 1922 som direktør. Han blev hovedaktionær og virkede her for dansk frøavl til 1958.

Den gamle dampmølle nedbrændte i 1933, men blev genopført ved kaj og bane på havnen. Herefter indgik brandtomten som ny frugtplantageafdeling til Villa Møllen. Under krigen blev her også indrettet to bunkers. De blev efter krigen anvendt til frugtlager og grønsagsopbevaring.

Villa Møllen og LFK bredte sig over hele Ruevejs vestlige side (nr. 2-4-6). Sydøsthækken bestod af tjørn (senere liguster). For den østlige ende lå den gamle accisebod og byens volde med bymøllen. På grunde over for Villa Møllen i syd var i min barndom lagt servitut, således at de ikke måtte bebygges af hensyn til udsigten over Vejlerne og Fredskoven. Disse grunde blev drevet som blomstergartneri. De var tidligere marker for Villa Møllen. Haveanlægget var mod vest og senere mod nord afgrænset af kirkegården.

Villa Møllens haveareal var ca. 3 tdl. Haven blev efter sigende anlagt i 1875 af overgartner Friedrichsen ved Botanisk Have i København. Det grundrids, jeg endnu erindrer som det så ud i 1928, blev der kun ændret meget lidt ved, før far i 1967 fraflyttede. Det var mor, der forestod pasningen af haven sammen med en udlært ung gartner samt to piger, af og til børn, og senere blot en ældre havemand eller kone. Grundplanen var meget velproportioneret – harmonisk tilpasset hus og tilbygninger.

Rent økonomisk blev haven drevet, så den hvilede i sig selv. Fra haven blev der solgt frugt til Svendborg Frugtsalgsforening, som far var med ved oprettelsen af. Der blev kørt på torvet to gange ugentlig (tirsdag og lørdag). Endvidere blev der frembragt meget tidlige nye kartofler, som flere gange nåede Københavns Grønttorv før "samsingerne".

Alt i alt blev haven drevet som et mindre herregårdsgartneri. Jeg husker også, at der hver fjerde år kom 2-3 mænd og spurgte om lov til at gennemgrave Kirkeskoven og samle eranthisknolde. De eksporterede dem til England. Det betalte de med 400 kr., og det var kun til gavn for skovbunden.

Havens grænser mod syd og øst er nævnt. Mod nord grænsede den ind til apotekerhaven. Apoteket var H. C. Ørsteds fødehjem. Den have er i dag meget besøgt, grundet sin fine gamle havekultur og sjældne træer. Den er nu endelig blevet fredet; ellers havde der også gået en vej igennem den i dag. Fredningen burde også have været gennemført for Villa Møllens vedkommende. Plankeværker adskiller de to haver, hvorimellem Kærlighedsstien har sit forløb. I begge haver ligger for enden udsigtshøje. På den gamle jernhavebænk på højen kan man sidde i læ af en ligusterhæk og under fem gamle skovfyrre og se solnedgang ud over havnen over Siø - Strynø - Tåsinge med Bregninge Kirke. I klart vejr skimtes Ærø bag Strynø. På det gamle jernbord har ofte aftenkaffen været serveret.

Gødskningen af haven bestod i tilførsel af køkkenaffald, som blev udkørt fra møddinghuset, og i udmugning fra dyrene. Kompoststakkene fra det sydvestlige hjørne af haven leverede megen næring. Endvidere tilkørtes læssevis af frøavner. De blev pløjet ned i urte- og frugthave. De olieholdige avner blev i mange år anvendt til husets opvarmning.

I urtehaven lå en 17 m dyb kampestensbrønd med håndpumpe på.

Havens drivhus var delt op i 3 afdelinger. Der voksede 1 grøn og 2 blå Vinstokke i det ene. Til vindruebeskæring og -udtynding havde mor en kyndig hånd. I det andet hus var der agurker og tomater samt mellemstation for de tidlige kartofler - spirerum, og i november-december stod der store blokke Chrysanthemum i alle farver. I det midterste voksede en dejlig Rose, som blomstrede i maj. Stedet var rekreationssted for stuehusets potteplanter. I hus nr. 2 var et vandbassin, på hvis kanter Huslig Lykke bredte sig i kæmpestore flager. Hele husets

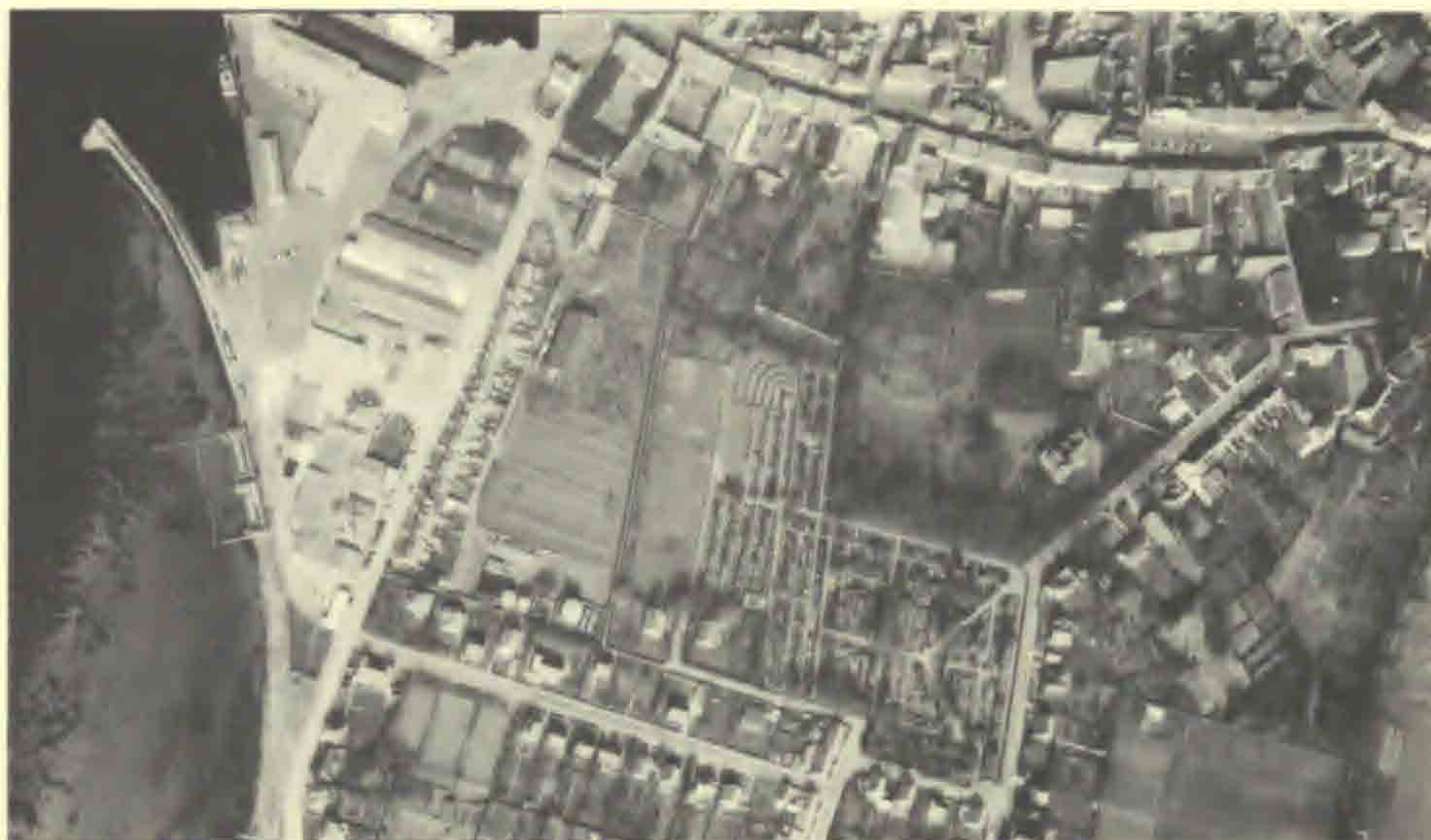

Fig. 2. Luftfoto af sydvestre fjerdedel af Rudkøbing, hvor haven og Villa Møllen ses tydeligt umiddelbart N og V for kirkegården.

ene langs side (nordvest) var murværk. En ventilationsstang åbnede og lukkede flere topvinduer. Uden for drivhuset var store murede kummer, hvori der lå 9 mistbænkvinduer. Her dyrkedes meloner, som vi bestøvede med pensel. Men hvilke meloner! Det var hele fodbolde.

Som nabo til drivhuset blev hvert år opslået aspargesbede. Af urter, som dyrkedes udover de sædvanlige, var grønne Asparges, Artiskok, Syre, Jordskok, Portulak, Sølvbede, Pastinak, Persillerod, Ræddike, Majroe, hvid Radise, Aubergine. Urtehaven var delt op i felter ved hjælp af buxbomhække og lavendelhække. På modsatte side mod og omkring hele den ældre frugthave var espalieret æbletræer af mange sorter. I urtehaven var et stort stykke afsat til 20-30 arter sommerblomster (skærehaven).

Havens mange gange blev dels håndskuffet, dels revet, men ind imellem blev en stor jysk arbejdshest spændt for et skuffejern, og derefter fulgte en tæt harve eller rive. Græskantningen foregik med spade.

Fra forårets blomstringer husker jeg især Aurikel-rækken, når den skød op bagved den store lave buxbomhæk ved keglebanen. På den tidligere keglebane var der et stort staudebed i gulorange farver istænkt blå. Det så godt ud mod den gule bindingsværksslade. Opbindingen bestod af ståltrådspinde med kvadrering af sejlgarn. På gavlen af have-

Fig. 3. Bindingsværks-havehus (gartnerbolig) i røde sten og præstegårdslade, ligeledes i bindingsværk, men ellers gulkalket. I forgrunden rosenbed og haveskulptur.

huset havde duerne slag på loftet. På forslaget udenpå muren var det skønt at se de hvide duer sidde over for det gamle Cornus mas-træ, når det om foråret strålede af gule blomster, eller når det om efteråret stod fyldt med røde frugter. Dem syltede mor. Jeg har i dag den potageske, som min mor erhvervede sig som ærespræmie fra Østifternes Haveselskabs Husholdningskreds i Svendborg Amt for fin henkogning. Det skete i 1928. Samme år var jeg til mit eneste karneval, og dertil inspireredes mor vist af havens skønne Guldregn. Jeg blev klædt i grønt og påhængt guldregnblomster i store klaser. Min søster var blåregn. Blomsterne var af stof.

Få år efter at vi tilflyttede blev der i haven foretaget nogle få ændringer; jeg husker især oppløjningen af den nedre vestlige plæne. Samtidig blev de tre træer, som stod deri, fældet. Det var en meget stor, skøn Blodbøg foran højen samt et stort Morbærtræ (sort). Endelig var det Vingevalnød. Ved fældning af den blev anvendt dynamit til rodsprængning. Det kom i avisen, og betalingen var 10 øre til referenten. Samtidig blev de forvoksede lavere stedsegrønne vækster fornyet. Det var på højens sydøstlige skråning. Ud for den blev i den tidligere plæne plantet en Valnød og 4 kirsebærtræer af gode sorter samt mange æbletræer. På højens side mod vandet fik de fem gamle karakterfulde Skovfyrre lov til at blive. De dannede en parasol over højen og for enden af haven. Dog skånede kommunen i sin fældningsiver heller ikke disse dejlige træer. I de hårde vintre først i fyrrene gik det især ud over havens 7 ægte kastanietræer. Kun tre overlevede.

Fig. 4. I forgrunden samme rosenbed og skulptur som på fig. 3. Bagtil til venstre det andet store Lindetræ.

I den nordlige græsplæne var der gamle bede, som gennem årene blev ændret. Der var et rigtig gammelt Hortensia-bed i nordvestenden. Det fik planteskoleejer Jarlgaard fra Svendborg lov til at erstatte med et "rosentårn". Det bestod af høje jernstænger sat op som et indianertelt, og opad dem voksede fem forskellige klatreroser mellem hinanden. Samtidig anlagde han i samme plænes ende mod nord et meget stort rosenbed i nyreform. Roserne var sat i grupper, og sorterne var bl.a. 'Hover' - 'Ophelia' - 'Etirole de Hollande' - 'Peace'. I modsatte ende blev af far plantet et tilsvarende stort rosenbed (i 1930). Dette var beplantet med 'Ellen Poulsen', og det var rektangulært. Det blev senere delt i to af et springvand foran verandaen. Bag det stod soluret. Endnu to runde bede fandtes i denne ende. Det ene plantede mor hvert forår til med blå og hvide Stedmoder - senere med Knoldbegonia 'Oscar Lamarche', kantet med Isblomster. Det andet fik Tagetes i flere gule nuancer og Lobelia. I plænenes nordside under Robinierne stod den ene og ældste gruppe Rhododendron i alle farver. Her foran stod det ene af havens to havemøbelsæt. Af de tre Robinier blev den ene fældet og lavet til sofabord til min søster. Det skulle hun have, da hun emigrerede til Los Angeles straks efter sit bryllup for 33 år siden. Ved rosentårnet i plænen fandtes vel nok et af havens mest sjældne træer. Det var en Hvidbroget Elm. Den var også fra havens første tid. I det gamle træ hang den dejligste hængekøje, "læsekøjen". I plænenes sider var placeret to enormt store Lindetræer over for hinanden med grene hængende til jorden. Herunder opbevarede æblehøsten til henimod jul.

Det gamle lindelysthus ved husets nordøsthjørne fik aldrig den pasning, som var meningen. Det fik lov til at vokse højt. Her blev ofte nedhentet bisværme af mor. Langs husets væg ud for spisestuen voksede halvhøje busketrosere. Herfra bredte sig en duft ud i haven, ja til ind i soveværelset og spisestuen. Den kom fra bl.a. Æblerosen. Huset blev i vor tid overbevokset med Vildvin af to forskellige arter.

Indkørselspladsen var stor og belagt med perlesten. Den blev skuffet og revet hver lørdag. Indkørselslågerne var store jernlåger, som sad i to solide røde murstensstøtter. Ved vor tilflytning var der endnu forgyldte kronede navnetræk efter sælgeren, kammerjunkeren J. de Neergaard, senere Tølløse Slot, datter af konseilspræsident Estrup. De blev fjernet. På hver side stod 2 x 2 Lindetræer. Til højre ind til LFK gik en lang gul mur med græs foran Syrenerne.

Flagstangens plads var tilplantet meget smukt. Der voksede Rødtjørn, Hvid Syren, Guldregn, Uægte Jasmin (Pibeved) og Staphylea. Omkring denne gruppe løb et stakit at tynde tremmer sat i sirligt mønster. Det var hvidmalet ligesom et tilsvarende, der løb fra kælder nedgang til havehus foran lysthus. Der sad vi børn tit med en lille malerpensel. Det var mellem disse to stakitter, at vi altid fodrede duerne med korn fra sækkene, som fandtes i strygekælderen nedenfor.

En særlig smuk havegang vil jeg gerne nævne. Den løb mellem den gamle frugtplantage og den mellemste frugtplantage. Gangens rabat-

beplantning bestod af kinesiske Iris, som helt var sammenvokset med Skvalderkål. Disse to planter blomstrede samtidig. Det var et skønt syn. Skvalderkålen fik aldrig lov til at brede sig udenfor. På modsat side blomstrede hver sommer de dejligste lyserøde Georginer foran æblespalieret. Modsat bag Iris foran æbletræerne lå børnehaverne på rad. Der konkurreredes.

Havens fire rosenbede var yderst forskellige. De to er allerede nævnt. Det tredje og fjerde bestod af gamle rosensorter, bl.a. Mosrose. I hønsegården fandtes en rigtig velgødet, stor stærkgul småbladet og småblomstret buskrose op mod den gule mur. Her stod også Fersken, som altid havde ørentviste ved stenen. Nedenfor tårnet voksede et flot eksemplar af Kobberrose i et tæppe af Bjørnegræs. Rundt om hjørnet her bestod beplantningen af Polyantharoser i røde nuancer. De var kantet af *Teucrium divaricatum*. Over for gangen lå den lille plæne. I den stod et pragteksemplar af Ahorn, hvis bark ligner Plata-nens. I et stort areal rundt om denne var plænen fyldt af Crocus i alle farver. Her gravede mor knolde op i mængder i det tidlige forår til stuens løgtilplantninger i februar-marts-april. De endte altid i plænen igen, men stærkt delte. Ud for glasverandaen, hvor vi spiste i seks af årets måneder, stod en *Magnolia soulangiana*, som sikkert var fra anlægstiden, som langt det meste i haven var. I buskettet nord herfor var en *Chaenomeles* (Japankvæde), hvis blomster jeg aldrig har set magen til. De var rosa-hvide med grønligt skær.

Fig. 5. Under den store Ahorn SV for huset myldrer Krokus. Til venstre herfor skimtes en Magnolia.

Hvor indkørselspladsen grænsede op til gårdspladsen blev omkring 1935 etableret et kraftigt naturtræshegn af tykke grene. Herpå voksede forskellige af Poulsens slyngroser. Hegnet gik vinkelret på "den gule mur", som skilte villaen fra dampmøllen. På gårdspladsen kunne vi af og til under den gamle Ginkgo biloba finde frugter. De smagte ikke særlig godt, men var spiselige. På gårdspladsen havde brændestablerne deres plads til de skulle køres ind i laden om sommeren i august. Betaling: 1 ispind. I laden stod alle frugtkasser og spiringskasser i stabler til den dag, de skulle gås efter. Ud for garagen var en overdækket udgravning, hvorfra underbehandling af bil og køretøj blev foretaget. En anden udgravning fandtes i hønsegården. Den var fyldt med læsket kalk.

I hønsegården stod også tønderne til udrugning af kyllinger og gæslinger i venteposition. Ind imellem fik vi lov at bruge dem til "at gå på tønne" med. Det lærte mor os, og det skete altid på den skrå vej ud for vaskehuset.

Læbæltet omkring haven bestod af Popler, vist Gråpoppel, kaldt Hovstol eller af os Havstok, Kastanie, Elm, Ask, Bøg. I bunden af læbæltet var vegetationen Vedbend, Viol, Ranunkel, Eranthis, Vintergæk, Scilla, Anemone, både hvid og gul, Lungeurt, Lærkespore, Kodriver, Påske- og Pinseliljer samt Dansk Ingefær og Ramsløg. Der lå en del store smukke sten i nærheden af højen. Jeg antager, at de tidligere har stået på højens sider mellem det stedsegrønne.

I græsplænerne fandtes altid meget mos, så de var fløjlsbløde som tæpper, iblandet Plæne-Ærenpris og Bellis. De blev slået med motorplæneklipper. Græsset blev revet sammen i høstakke, hvori vi tit legede eller sad, når mor om aftenen lod os børn med legekammerater få store lurfade med rabarbergrød ud i haven. Vi var ofte 10-15 børn. Haven var en søgt legeplads. Mor holdt af, at der kom flere børn til - plads var her nok af.

Om efteråret var vi alle med til løvrvivning. Alle blade blev lagt i busketterne og under Rhododendron eller gravet ned. I frugtplantagen blev mængder af frøavner kultiveret ned.

I kælderen gamle vinkælder bag fyrrummet blev fra december rabarberblokke drevet tidligt frem, samtidig med at drivning af grene foregik i store kar. På hylderne myldrede Champignons op.

Hver lørdag arrangeredes friske vaser med blomster til hele huset (12-14 stk.). Hver mandag og fredag eftermiddag blev der plukket og bundet buketter til torvedag. Jeg husker endnu de hvide Pinseliljer mellem Blodbøgens løv og buketterne med gule Påskeliljer og lysegrønt nyudsprunget bøgeløv.

I husets hall og på trapper var ofte anbragt store vaser med tørrede blomster. Det samme på loftgangene.

Vandingen af urtehaven foregik ved hjælp af et rørsystem, som bestod i 1/2 tomme galvaniserede rør lagt oven på jorden. De havde huller og blev ofte flyttet og drejet. Vandet var dels fra brøndens dybe, klare vand hentet op af en motorpumpe - dels fra vandhanen i drivhuset.

Der var engang problemer med dyrkningen af det ene (unge) Rhododendronbed. Rødderne fra omkringstående træer tog vand og næring. Da lod man høje bølgeblikplader kante alle bedets sider i stor dybde.

I krigens år blev der i haven dyrket tobak, som blev tørret på snore i laden.

Ved overtagelsen blev huset indrettet til byens børnehave. Haven blev udstykket til 4 villagrunde + 3 på det tidligere LFK's grund. Vejen blev ført igennem og opkaldt efter Mads Lange (tidligere østenfarer - Bali). Det var mig en enorm stor sorg at opleve den voldtægt, den dejlige gamle have kom ud for. Intet af havens arkitektur er skånet. Synd at lokalhistorikere ikke er taget med på råd sammen med fredningskyndige.

PLANTELISTER

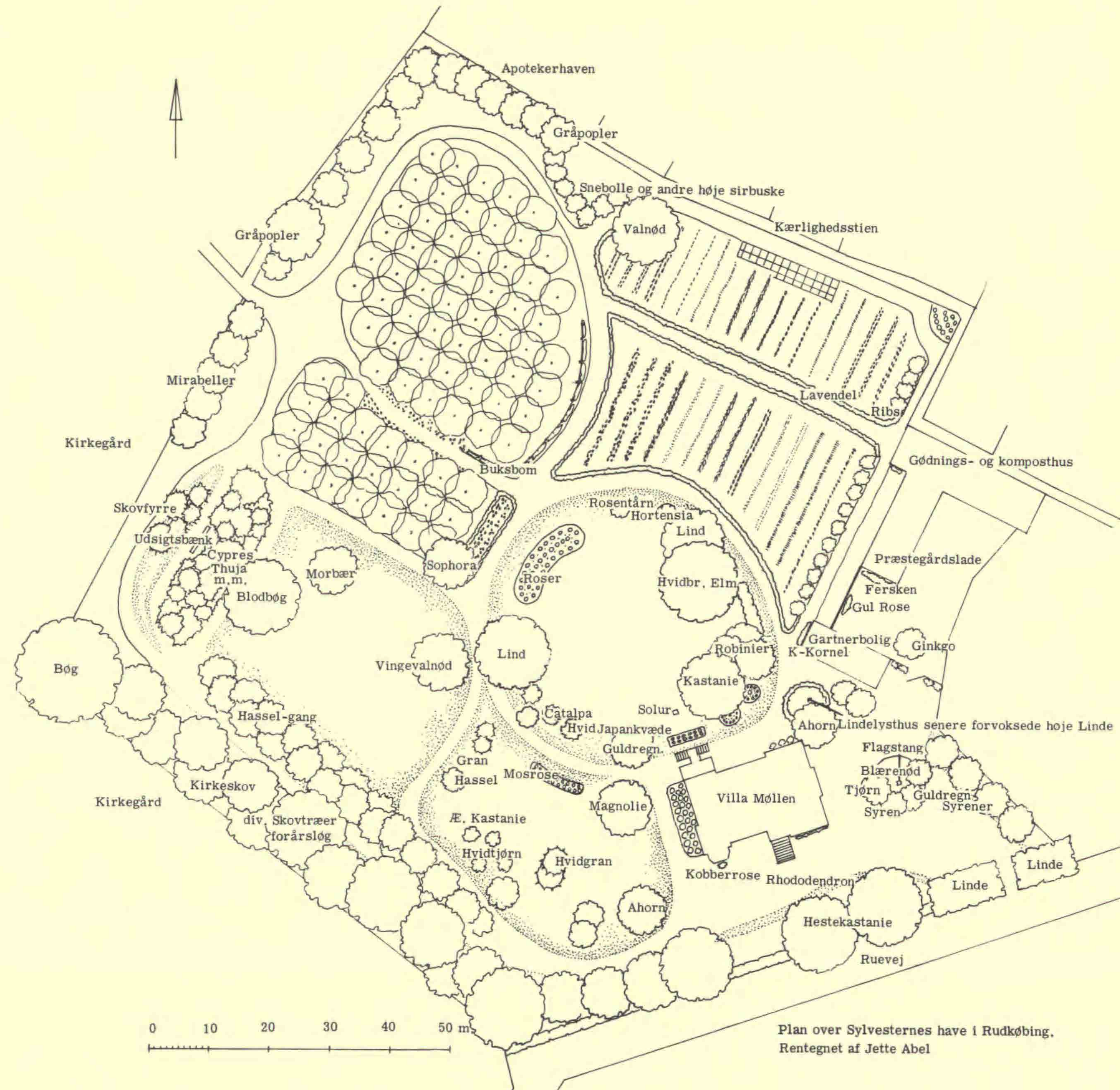
Træer og buske:

Acer platanoides
 Acer pseudoplatanus
 Acer saccharinum
 Aesculus hippocastanum
 Betula sp.
 Buxus sempervirens
 Castanea sativa
 Catalpa bignonioides
 Chaenomeles superba
 Chamaecyparis spp.
 Corylus avellana
 Crataegus monogyna 'Paulii'
 Crataegus spp.
 Deutzia gracilis
 Deutzia scabra 'Rosea plena'
 Fagus sylvatica 'Atropunicea'
 Fraxinus excelsior
 Fuchsia magellanica
 Ginkgo biloba
 Hedera helix
 Hydrangea macrophylla
 Juglans regia
 Juniperus spp.
 Laburnum anagyroides
 Ligustrum vulgare
 Loncera sp.
 Magnolia soulangiana
 Malus baccata m.fl.
 Morus nigra
 Parthenocissus tricuspidata
 Parthenocissus sp.
 Philadelphus coronarius
 Pinus silvestris

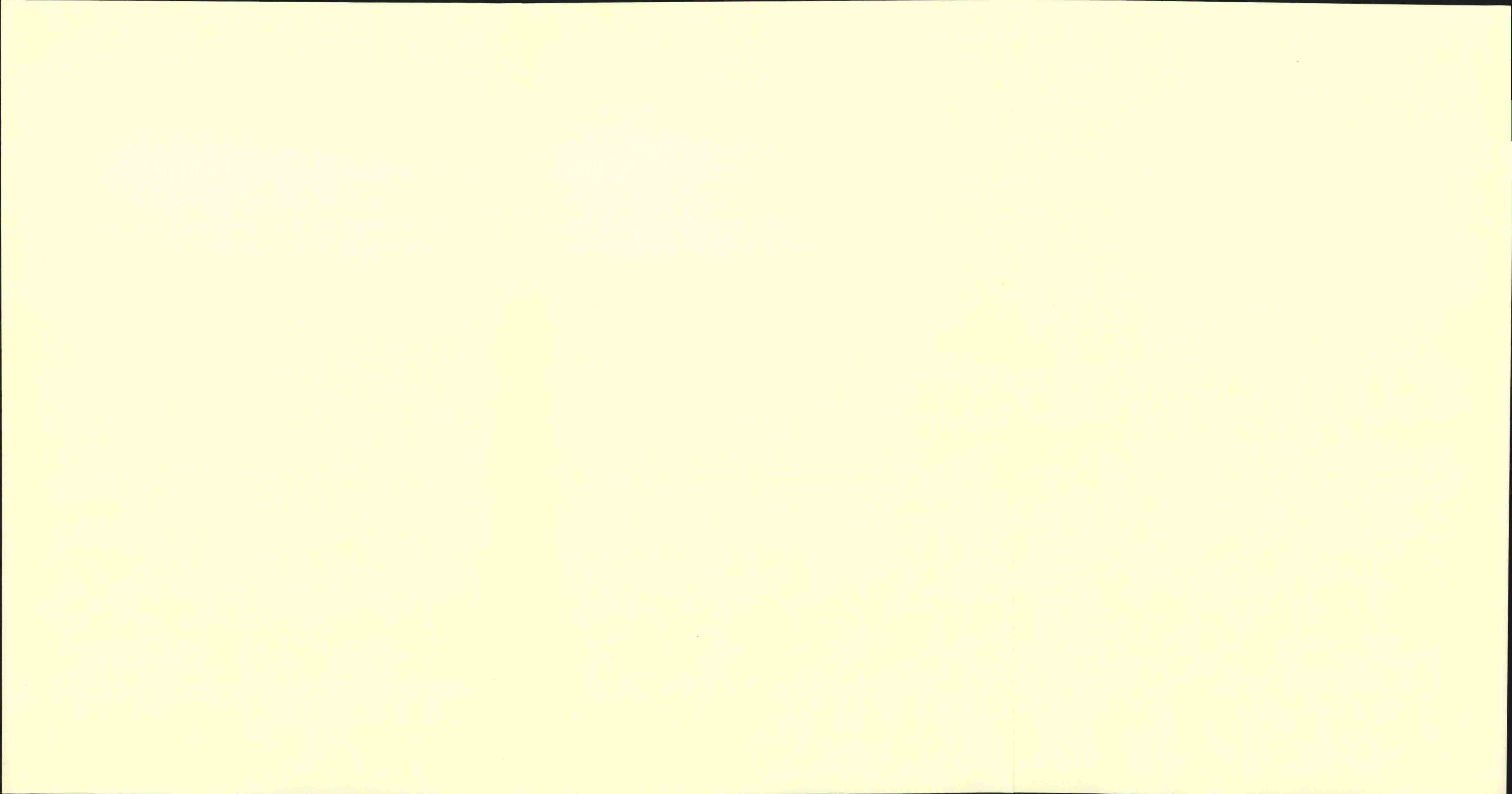
Populus canescens
 Prunus laurocerasus
 Prunus persica
 Pterocarya fraxinifolia
 Rhododendron hybridum
 Robinia pseudoacacia
 Rosa centifolia muscosa
 Rosa rubiginosa
 Rosa rubrifolia
 Sambucus nigra
 Sophora japonica
 Spiraea arguta
 Staphylea pinnata
 Symporicarpus rivularis
 Syringa vulgaris, div. sorter
 Taxus baccata
 Tilia sp.
 Ulmus carpiniifolia 'Variegata'
 Ulmus glabra
 Viburnum opulus
 Viburnum opulus 'Roseum'
 Weigela hybrida

Æbler:

Belle de Boskoop
 Bodil Neergård
 Cox's Orange
 Cox's Pomona
 Danziger kantæble
 Gravensten, gul + rød
 Guldborg
 James Grieve
 Paradisæble

Plan over Sylvesternes have i Rudkøbing.
 Rentegnet af Jette Abel

Pederstrup
Pigeon, hvid
Pigeon, rød
Skovfoged
Transparente blanche

P æ r e r:

Bonne Louise
Clara Frijs
Clapps Favorite
Comice
Conference
Grev Moltke
Gråpære, 2 grønne sorter
Herrepære
M. Philip
Williamspære

B l o m m e r:

Kirkes
Victoria
Reine Claude

Kirsebærtræer i div. sorter
Mirabelhegn
Nøddehegn

S t a u d e r o g s o m m e r b l o m s t e r:

Achillea filipendulina
Achillea millefolium
Aconitum napellus
Allium ursinum
Althaea rosea
Amaranthus caudatus
Anchusa italica
Antirrhinum majus
Anemone memorosa
Anemone ranunculoides
Aquilegia vulgaris
Arum maculatum
Aruncus silvester
Aster alpinus
Aster novi-belgii m.fl. stauder
Astilbe arendsii
Astrantia major
Begonia 'Oscar Lamarche'
Bellis perennis
Betonica grandiflora
Brunnera macrophylla
Calendula officinalis
Callistephus sinensis

Campanula, fl. arter
Centaurea montana
Cheiranthus cheiri
Chrysanthemum coronarium
Chrysanthemum div. stauder
Cimicifuga racemosa
clarkia pulchella
Cobaea scandens
Convolvulus tricolor
Coreopsis tinctoria
Cosmos bipinnatus
crocus vernus
Cucurbita pepo
Cynara scolymus
Dahlia variabilis
Delphinium hybridum
Dianthus caryophyllus m.fl.
Dicentra spectabilis
Digitalis purpurea
Doronicum columnae
Echeveria (Isblomst)
Echinops ritro
Eranthis hiemalis
Erigeron hybridus
Euphorbia polychroma
Festuca ursina
Filipendula sp.
Gaillardia aristata var. grandiflora
Galanthus nivalis
Geum borisii
Godetia grandiflora
Gypsophila paniculata
Helenium autumnale
Helianthus decapetalus
Helichrysum monstrosum
Heliopsis helianthoides
Helleborus abchasicus
Helleborus niger
Hemerocallis fulva
Hepatica nobilis
Heuchera sp.
Hosta sieboldiana
Iberis amara
Inula helenium
Iris sibirica
Iris germanica
Kochia scoparia tricophylla
Lavandula vera
Lathyrus odoratus
Lilium div.
Limonium sinuatum
Linaria bipartita
Lobelia erinus

Lupinus polyphyllus
Lychnis chalconica
Matthiola incana
Myosotis alpestris
Narcissus pseudonarcissus
Narcissus poeticus
Nemesia strumosa
Nepeta faassenii
Nicotiana tabacum
Nigella damascena
Paeonia lactiflora, flere sorter
Papaver bracteatum
Phlox paniculata
Polygonatum multiflorum
Primula auricula
Primula veris
Primula variabilis
Pulmonaria angustifolia

Salvia splendens
Scabiosa caucasica
Schizanthus pinnatus
Scilla sibirica
Stachys olympica
Tagetes i forsk. arter
Thalictrum aquilegifolium
Teucrium divaricatum
Trollius europaeus
Tropaeolum majus
Valeriana ell. Centhranthus ruber
Verbena hybrida
Veronica filiformis
Vinca minor
Viola odorata
Viola cornuta
Viola wittrockiana

DET BEGYNDTE MED LANDHUSHOLDNINGSSKABET

Danske havebrugs- og gartnerforeninger I.

Af Hans Mathiesen

Selv om man ofte daterer dansk havebrugs start med abbed Vilhelms ankomst til landet (ca. år 1162) er der ingen tvivl om, at man må endnu længere tilbage for at finde begyndelsen til dansk havebrug.

Måske var det en stenaldermand eller hans kvinde som tabte et frø og så det spire. Måske fattede han/hun forkærlighed for et vildæbletræ og flyttede det tæt hen ved boligen for dermed at skabe begyndelsen til det som senere skulle udvikle sig til parcelhushaven af i dag.

Dette ligger skjult i fortidens tåger, men om man søger at finde frem til foreninger og sammenslutninger af udøvere af havebrug (og dermed også gartneri) er man på mere sikker grund.

Havebrugets organisationsliv startede senere end mange andre erhvervs. Middelalderens lovgivning tvang byernes håndværkere ind i håndværkerlavene, men da drift af jord ikke regnedes for håndværk, men derimod fri næring var der ingen foreningstvang for havebrugere.

Det første skriftlige vidnesbyrd om egentlig foreningsdannelse for havebrugere stammer fra året 1769.

I dette år stiftedes nemlig Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, en sammenslutning af (større) landbrugere, som blandt mange andre ting også støttede havesagen.

Man udsatte således en præmie for en kortfattet, almenfattelig havebog, og dette resulterede i at gartner ved Marienlyst (ved Helsingør) Johann Ludwig Mansa skrev sin "Hauge-Katekismus", som vandt den udsatte præmie og blev udgivet af selskabet i 1787.

Landhusholdningsselskabet, som med sine over tohundrede år på bagen vel må betragtes som den ældste organisation for havebrugere her i landet eksisterer stadig og følger fremdeles de i sin tid afstukne linier, idet man hvert år udsender en publikation kaldet "Alt det nyeste" som blandt andet også indeholder artikler af havebrugsfaglig art.

Haveselskaberne

Disses betydning for dansk havebrug, for det erhvervsmæssige gartneri og for frugtavlens kan vanskeligt overvurderes.

Haveselskaberne var, når man undtager Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, det første forsøg (som vel at mærke lykkedes) på at samle havebrugere, herunder erhvervsgartnere og frugtavlere i organisationer.

Den senere udvikling har medført at såvel erhvervsgartnere som erhvervsfrugtavlere nu har deres egne organisationer, medens have-selskaberne nu om dage mest tilgodeser de private havebrugeres interesser.

Haveselskaberne har gennem årene beskæftiget sig med næsten alt hvad der kan falde ind under begrebet havebrug, frugtavl, produktion af frugttræer og andre planter, frøavl, handel med såvel frø som planter, havearkitektur, prøvedyrkninger, forsøgsvirksomhed, undervisning o.s.v., og mange af de gartnere som siden grundede og udviklede de forskellige faglige foreninger havde trådt deres organisationsmæssige børnesko i et haveselskab.

Det begyndte i 1830 hvor man dannede Selskabet til Blomsterkulturens Fremme, hvis første formand var oberst d'Origny.

Det blev i 1834 omdannet til Selskabet til Havedyrkningens Fremme, idet det inddrog køkken- og frugthaven i sin interessekreds; samme år oprettedes iøvrigt det første blomsterudsalg i København.

1880 fik selskabet i anledning af sit 50 års jubilæum tilladelse til at kalde sig Det kongelige danske Haveselskab og et par år senere etablerede man sig i en have ved Frederiksberg Runddel hvor man stadig har til huse.

Illustration til H. C. Andersen: Gartneren og herskabet

Gennem sin mere end 150 årige historie har Det kongelige danske Haveselskab ydet en meget stor indsats til fordel for dansk havebrug, gartneri og frugtavl.

Efterhånden er den mere erhvervsmæssige del af foreningens arbejde gået over til de respektive faglige foreninger og til Statens forsøgsvirksomhed. Selskabets virke falder nu om dage mest på opretholdelse af haven ved Frederiksberg Runddel og udstillinger i denne. Selskabet er stadig aktivt, hvilket et par store interessante udstillinger som man har afholdt i 1980 og 1982 vidner om.

Det praktiske Haveselskab for Jylland, Fyn og Hertugdømmet Slesvig dannedes i 1843.

Selskabet, blandt hvis stiftere var generalkrigskommisær H. C. Riegels, var i sine første leveår meget aktivt og oprettede blandt andet en planteskole og en gartnerskole ved Snoghøj. Inspektør var her i et par år den senere som førende organisationsmand og redaktør kendte Julius August Bentzien, som i et halvt århundrede (indtil 1882) var en af de mest markante skikkelser indenfor dansk havebrug og gartneri. Virksomheden, som også var kendt under navnet "De riegelske Haveselskaber" svandt imidlertid ret hurtigt ind, og med oprettelsen af Det danske Hedeselskab i 1866 blev det opsuget i dette.

Hedeselskabet, hvis grundlægger var ingeniør-officeren Enrico Dalgas, gjorde og gør stadig en stor indsats for plantningssagen ("Det flyvende Korps" m.v.).

I 1873 startedes på Hedeselskabets initiativ et haveselskab i Jylland, denne gang fik det navnet Det jyske Haveselskab. Dets første formål var at fremme frugtrædyrkingen i Jylland. I modsætning til det i 1843 dannede selskab omfattede det nye selskab kun selve Jylland.

Det jyske Haveselskab var til at begynde med stærkt knyttet til Århuskanten, hvor man blandt andet havde planteskole på en del af det areal hvor nu Botanisk Have og Den gamle By ligger.

Siden har selskabets virksomhed bredt sig ud, således at det nu har konsulenter spredt over hele Jylland, medens hovedkontoret stadig ligger ved Århus (i Åbyhøj).

Det øvrige Danmark (altså øst for Lillebælt) dækkes af Østifternes Haveselskab. Dette blev ved sin dannelse i 1888 kaldt Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme og fik først i 1908 sit nuværende navn.

Samme år (1908) oprettedes Det fynske Haveselskab, som imidlertid aldrig fik nogen betydning og forlængst er opløst. Såvel det fynske område som Færøerne og Grønland hører i dag under Østifternes Haveselskabs område.

De tre haveselskaber, Det kgl. danske Haveselskab, Det jyske Haveselskab og Østifternes Haveselskab indgik i år 1900 i et samarbejde i De samvirkende danske Haveselskaber, dette resulterede fra 1901 i udgivelsen af det fælles blad "Haven", et månedsskrift som

med sit smukke udstyr og sit redelige og saglige indhold har vundet stor anerkendelse ikke blot blandt danske haveejere, men også blandt fagfolk (gartnere m.v.) såvel inden- som udenfor Danmarks grænser.

Kolonihavebevægelsen

Omend man allerede i 1300-tallet havde anlagt småhaver udenfor mange byer til brug for borgerne, som i de tætbyggede byer ikke havde havemæssige muligheder, så må man dog helt op til 1892 førend man hører om en egentlig foreningsdannelse af kolonihavefolk.

I København lejede Det københavnske Haveselskab i dette år et areal af fæstningsvolden på Amager (ved Enveloppevej) hvor man stiftede haveforeningen Vennelyst. Denne eksisterer stadig og var mål for en af Havebrugshistorisk Selskabs ekskursioner i 1979.

Det københavnske Haveselskab var en efterfølger af haveforeningen arbejdernes Værn, som var stiftet kort tid forinden.

Selskabets formand var gartner og torveassistent P. Hansen, som altså var en førende kraft i oprettelsen af de første egentlige kolonihaver i hovedstadsområdet.

Samme gartner og torveassistent gjorde sig på et senere tidspunkt (i 1899) bemærket ved at fremføre en række angreb på og fornærmelige bemærkninger om Almindelig dansk Gartnerforenings bestyrelse og dens formand, D. T. Poulsen. Disse var af en sådan art at torveassistent P. Hansen på foreningens repræsentantskabsmøde samme år blev ekskluderet.

Da han imidlertid fortsatte sine polemiske angreb på foreningens bestyrelse, anlagde denne sag mod ham, og i februar 1902 blev torveassistent P. Hansen idømt en bøde på 200 kr. + sagsomkostninger (eller 20 dages fængsel) for fornærmelser mod Almindelig dansk Gartnerforenings formand, planteskoleejer D. T. Poulsen.

Dengang, omkring år 1900, var forbindelsen mellem privat havebrug i form af formanden for en kolonihaveforening og det erhvervsmæssige gartneri altså så tæt at man var medlemmer af samme forening og kunne geråde i nok så bitre skænderier.

Disse forhold har siden ændret sig, og efter at Almindelig dansk Gartnerforening i 1974 ændrede struktur og navn til Dansk Erhvervs-gartnerforening vil en sådan sag vel knapt være tænkelig.

Hvor længe Det københavnske Haveselskab bestod er ikke helt klart, i 1908 stiftedes Kolonihaveforbundet for København og Omegn, og det må regnes for sandsynligt at Det københavnske Haveselskab er indgået heri.

I 1916 blev Kolonihaveforbundet udvidet til at omfatte hele landet, og endelig opnåede kolonihavebevægelsen fra 1919 en speciel form for officiel anerkendelse, idet man da fik bevilget ansættelse af en statskonsulent i havebrug – særlig kolonihavebrug.

Som nævnt har kolonihavetanken – dette at jordarealer, som ikke har forbindelse med boligerne, bliver udlagt til haver – ældgamle rødder

i Danmark. Den københavnske koloni "Vennelyst" (fra 1892) er ikke den ældste eksisterende. Den pris tilfalder havekolonien "Hjelm" ved Åbenrå, den stammer fra 1831.

Efterkrigsårene var ikke til kolonihavebevægelsens gunst. De "brø-lende tressere" medførte at en lang række havekolonier blev nedlagt og arealerne udlagt til byggegrunde, først og fremmest til parcelhuse, men også til socialt boligbyggeri, industribyggeri og til trafikarealer.

Først med oliekrisen (1973 ff.) blev denne udvikling bragt til ophør, og i øjeblikket er det heldigvis sådan at man de fleste steder opretter nye havekolonier i hurtigere takt end de gamle nedlægges, ligesom kommunale nyttehavere (jordlodder som udlejes med ét eller et par års lejemål) vinder udbredelse.

Der er én kedelig undtagelse fra dette, idet der i hovedstadsområdet ikke i mange år er blevet oprettet nye kolonihaver til erstatning for de som er blevet nedlagt.

Dette har sin naturlige forklaring deri, at man ikke har haft de fornødne arealer til rådighed. Man håber, at disse ad åre vil kunne fås på vestamager, når de inddæmmede områder dér bliver frigivet fra Forsvarsministeriet, som i øjeblikket disponerer over dem.

Gartnerforeninger

De første foreninger, som vi har kendskab til (Landhusholdningsselskabet og det som senere blev til Det kongelige danske Haveselskab), var foreninger for havebrugere i bred almindelighed; både private og gartnere var medlemmer.

Det første spor af en mere professionelt betonet forening er fra 1835, hvor der i januar i København blev stiftet en gartnerforening med botanisk gartner Otto Mørch som formand og handelsgartner P. W. Hintze som næstformand.

Foreningen, som da den var størst havde 36 medlemmer, blev kun et par år gammel.

I 1848 stiftedes et selskab for gartnere som fik navnet Gartnerforeningen.

Foreningens formål var at virke for havekunstens fremme og dens dyrkeres tarv, uddannelse af elever og understøttelse af trængende gartnere og gartnerenker. Som den mest fremtrædende blandt dens stiftere kan nævnes gartner J. A. Bentzien. Gartnerforeningen holdt sine møder på Den kongelige Skydebane og oprettede en læsekreds.

Efter en generalforsamling i foreningen i 1858 oprettedes en selvstændig forening med socialt sigte, Gartnerernes Hjælpeforening, hvis første formand var botanisk gartner Aug. Weilbach.

Da gartnerforeningen omkring 1865 blev opløst, overførtes dens midler til Gartnerernes Hjælpeforening, og denne, som siden da har fortsat sit virke, må således anses for at være den eksisterende gartnerforening som kan føre sine rødder længst tilbage.

J. A. Bentzien

Allerede året efter Gartnerforeningens nedlæggelse, i juli 1866 så en efterfølger, gartnerforeningen *Hortulania* imidlertid dagens lys.

Blandt stifterne var Andreas Hansen, grundlæggeren af det som siden blev til A. Hansens Amagerfrø.

Hortulantias første formand blev gartnermedhjælper N. P. R. Skousboe, som siden blev gartner på Sorgenfri, og som var en af initiativtagerne til stiftelsen af *Gartnerernes Alderdomshjem*.

Hortulantias medlemmer var i starten mest unge københavnske gartnere og foreningen virkede mest ved møder og udstillinger; den havde i sin levetid en række forskellige navne, "*Hortulania*, Almindelig dansk Gartnerforening", "*Almindelig Gartnerforening Hortulania*" og "*Almindelig Gartnerforening*".

Hortulania blev ialt 50 år gammel, idet den opløstes i 1916, men inden da var der sket mange ting.

Der var i den sidste del af 1800-tallet grøde i foreningslivet, ikke kun, som hidtil omtalt, i hovedstaden, men også i provinsen. 1867 blev således *Fyens Stifts Gartnerforening* dannet; den afholdt en enkelt udstilling (i 1868), men opløstes et par år efter.

Omkring 1879 afholdt Foreningen af Gartnere og Havevenner i Århus årlige efterårsudstillinger; også andre steder i landet har der utvivlsomt været gjort forsøg på at organisere de lokale gartnere.

Gartnerforeningen af 23. august 1883 blev stiftet i København med gartner I. P. Laursen som formand. Han blev året efter afløst på denne post af assistent ved Botanisk Have, examineret gartner A. Seerup.

Foreningen blev ikke gammel, allerede i 1885 opløstes den og gik ind i Dansk Gartnerforening.

I september 1884 afholdtes i Århus et møde på initiativ af handelsgartner Gustav Birkefeldt; man enedes her om at søge dannet en landsdækkende gartnerforening.

Tanken fik snart støtte, idet omkring 300 gartnere, hovedsagelig fra landet vest for Storebælt, indmeldte sig.

I København, hvor man på det tidspunkt havde såvel Hortulania som Gartnerforeningen af 23. August 1883, vakte dette jyske initiativ opsigt, og da den nye forening, som mange ventede ville få karakter af en landsorganisation, skulle endelig stiftes ved et møde i Horsens den 3. december, var der enkelte gartnere fra hovedstadsområdet til stede.

Deres opgave havde vistnok været at få udsat dannelsen af den nye organisation, således at initiativet kunne overgå til københavnernes (først og fremmest Hortulania).

Dette lykkedes ikke, men den ene af de sjællandske udsendinge, handelsgartner A. Zeiner Lassen, Helsingør blev dog indvalgt i den nye styrelse, og der blev nedsat et udvalg til at forhandle med Hortulania om en sammenslutning.

Den nye forening fik navnet Dansk Gartnerforening, dens formand blev handelsgartner C. J. Brostrøm, som var svenskfødt og havde planteskole i Viborg.

C. J. Brostrøm

De to foreninger, Hortulania, som den 18. marts 1885 blev omdøbt til Almindelig Gartnerforening, på den ene side og Dansk Gartnerforening på den anden side var i nogle måneder i et stærkt modsætningsforhold til hinanden, man konkurrerede om, hvem der kunne hverve flest medlemmer, og man var uenige om hvor den nye forening skulle have sit hjemsted.

At der fremover skulle være én og kun én landsdækkende forening var man stort set enige om.

Det så stærkt ud til at Dansk Gartnerforening skulle vinde kampen om at få flest medlemmer, da Almindelig Gartnerforenings formand, handelsgartner D. T. Poulsen på et bestyrelsesmøde (19. februar 1887) meddelte at han havde forhandlet med Dansk Gartnerforening og mødt velvilje for sammenslutningstanken.

I april måned afsendtes der derefter fra Almindelig Gartnerforening til Dansk Gartnerforening et konkret forslag om en sammenlægning af de to foreninger i én organisation ved navn Almindelig dansk Gartnerforening (senere ofte forkortet til Alm. dansk Gartnerforening eller bare A. d. G.).

Forslaget blev vedtaget af Dansk Gartnerforenings bestyrelse og repræsentantskab (med kun en stemme imod), og også Almindelig Gartnerforening godkendte på en ekstraordinær generalforsamling sammenslutningen, som derefter trådte i kraft pr. 1. juli 1887.

Alm. dansk Gartnerforenings første formand blev C. J. Brostrøm, som beholdt denne post til han i 1898 blev afløst af D. T. Poulsen.

Foreningen var fra den første start landsdækkende; medlemstallet var i 1887 knap 800, 25 år efter (i 1912) var medlemstallet 2.600; i årene omkring og efter krigen og Danmarks besættelse kulminerede medlemstallet og nåede i 1949 over 9.700.

Siden har udviklingen betydet en jævn nedgang i medlemstallet, i 1966 var det omkring 7.000, i 1972 ca. 6.000. Dens afløser, Dansk Erhvervsgartnerforening opgjorde i 1981 sit medlemstal til omkring 3.700.

Af de foreninger, som var med ved starten af Alm. dansk Gartnerforening, gik Gartnerforeningen af 23. august 1883 og Dansk Gartnerforening helt op i den nye forening, medens en del af Hortulania (Almindelig Gartnerforenings) medlemmer ikke ønskede at træde ind i den.

Hortulania fortsatte derfor med at eksistere med reduceret medlemstal og hovedsagelig med selskabelige formål, indtil det på foreningens 50 års dag (det var den 25. juli 1916) besluttedes at ophæve den.

Hortulantias formue blev skænket til foreningen Gartnerernes Alderdomshjem.

Alm. dansk Gartnerforening eksisterede under dette navn til 1974, hvor den blev ændret til Dansk Erhvervsgartnerforening. De mange år gik ikke ganske uden bryderier og indbyrdes tvistigheder.

I 1898 gik Brostrøm af som formand og helligede sig i stedet plante-skolernes organisationsforhold. Hans efterfølger på formandsposten blev handelsgartner D. T. Poulsen, en yderst dynamisk personlighed, som desværre skaffede sig mange fjender inden for foreningen.

I 1905 blev der afholdt en række møder blandt gartnerne landet over, det var især D. T. Poulsen man kritiserede på disse møder, idet man beskyldte ham for at være despotisk og enerådende og for at besætte for mange udvalgsposter.

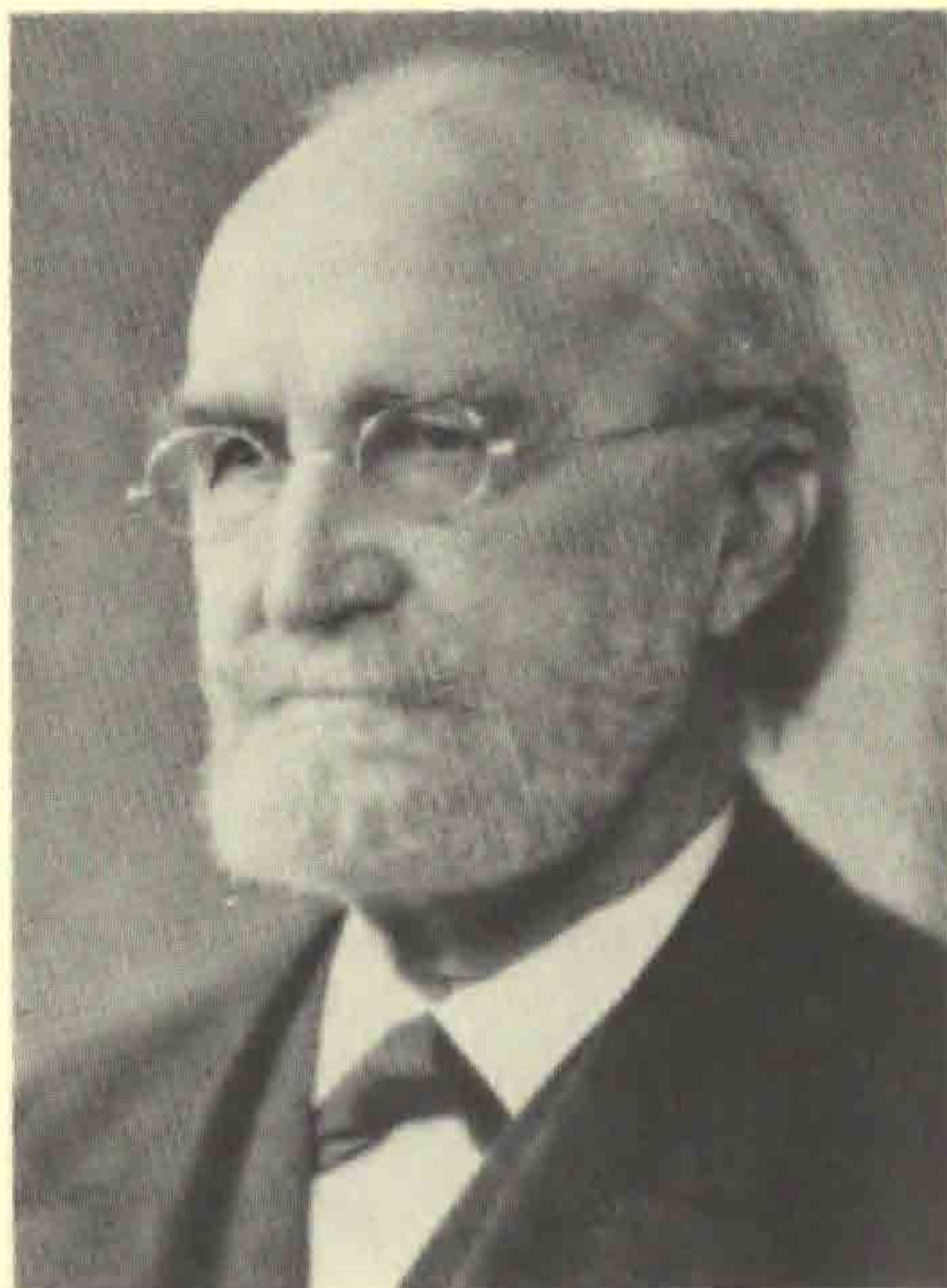
D. T. Poulsen

Situationen tilspidsedes og modstanden mod formanden kom blandt andet til udtryk ved at man i opposition mod foreningens bestyrelse og Gartner-Tidende udsendte sit eget blad kaldet "Den frie Gartner-Tidende".

Oprøret kulminerede på repræsentantskabsmødet i september 1906, da det endte med at formanden og den samlede bestyrelse rejste sig og vandrede ud af salen.

Der blev så valgt en ny bestyrelse, som konstituerede sig med slotsgartner Fr. Paludan som formand, og foreningen gik dermed ind i en mere rolig periode.

De følgende 70 år gik vel ikke helt uden gnidninger og meningsudvekslinger, men det var trods krige og andre omvæltninger en periode hvor Alm. dansk Gartnerforening under skiftende formænd og bestyrelser udførte et stort og betydningsfuldt arbejde for den danske gartnerstand.

Fr. Paludan

Gartnerforeningens hus i Anker Heegårdsgade i København

Det vil føre for vidt her at gå i detaljer; nævnes kan gartnerudstillingerne, indflytningen i eget hus i Anker Heegaardsgade i København, udvalgsarbejde med told, import- og eksportproblemer, oprettelse af Erhvervsrådet, konsulenttjenesten, ingeniørkontoret, prøvedyrkninger og forsøgsvirksomhed, elevundervisning og blad- og forlagsvirksomhed.

Man havde ved sammenslutningen i 1887 overtaget Gartner-Tidende efter Dansk Gartnerforening, og dette blad, som snart staves med snart uden bindestreg, er, bortset fra typografikonflikter og anden force majeure, trofast udkommet hver uge lige siden, og dets betydning for den danske gartnerstand kan vanskeligt overvurderes.

En krisesituation, som i nogen grad lignede den man stod overfor i 1906, opstod i begyndelsen af 1970'erne. Her drejede det hele sig dog i mindre grad om personer, mere om foreningens struktur og fremtid.

Affødt af den herskende krise (blandt andet oliekrisen) og af Danmarks forestående indtræden i EF og derigennem gartneriets noget usikre fremtidsudsigter ønskede en del af foreningens medlemmer at få en mere målrettet forening, en brancheforening eller som det blev udtalt af en af ideens fortalere: "en knaldhård producentforening".

Der blev afholdt en række møder i foreningens kredse landet over, og på det årlige repræsentantskabsmøde i 1973 (i Rønne) fik de nye tanker tilslutning fra et flertal fra forsamlingen.

Dansk Erhvervsgartnerforening så dagens lys, og mange embedsgartnere, gartnermedhjælpere og andre som måske i mange år havde været ordinære medlemmer af Alm. dansk Gartnerforening så sig pludseligt forvandlet til ekstraordinære medlemmer uden stemmeret i den nye forening.

Der blev naturligvis gjort ophævelser mod dette fra mange sider; mest udtalt var modstanden i hovedstadsområdet, hvor et flertal af bestyrelsen i Københavns-kredsen gik imod.

Man ønskede ikke at tilslutte sig Dansk Erhvervsgartnerforening, men oprettede i stedet en ny forening, som efterhånden antog navnet Den almindelige Gartnerforening.

Denne forening, som har sin største tilslutning fra gartnere i hovedstadsområdet, har sit eget blad, fra 1979 udgives dette i samarbejde med Danmarks Detailfrugthandlere.

Erhvervsrådet

Et organ som i årene før, under og efter anden verdenskrig havde stor betydning for det danske gartneri-erhverv var Erhvervsrådet for Gartneri og Frugtavl, som blev oprettet omkring 1933.

Grunden til oprettelsen var den da herskende erhvervs- og valuta-krise samt ønsket om at få et organ som overfor myndigheder og regering kunne optræde som erhvervets talerør.

Alm. dansk Gartnerforening var primus motor i oprettelsen af Erhvervsrådet; og de fleste af de store gartnerorganisationer, salgsforeningerne, planteskoleejerforeningen, frugtavlereforeninger o.s.v. deltog i Erhvervsrådet.

Under de vanskelige forhold under krigen og besættelsen med brændselsrationering, import- og eksportrestriktioner o.s.v. blev det dog nødvendigt at udvide rammerne, og i 1940 fik Erhvervsrådet eget fast sekretariat i gartnerens hus i Anker Heegaardsgade, ligesom der blev fastansat en leder, kontorchef (senere direktør) Arne Stauning.

Det var i vid udstrækning Erhvervsrådet som udførte det forberedelsesarbejde der skulle til for at klare erhvervet godt igennem Danmarks indtræden i de store internationale markedsdannelser (først E.F.T.A., det europæiske frihandelsområde, senere E.F., det europæiske fællesmarked).

Den strukturændring som blev gennemført ved ændringen af Alm. dansk Gartnerforening til Dansk Erhvervsgartnerforening samtidig med Danmarks indtræden i det europæiske fællesmarked (og som af nogle blev betegnet som et forsøg på at skifte heste midt i vadestedet) blev fatal for Erhvervsrådet.

En række organisationer med Dansk Erhvervsfrugtavl i spidsen trådte nu ud af rådet, som derved mistede en del af sin betydning, og som i dag udfører sit arbejde som Erhvervspolitisk afdeling indenfor Dansk Erhvervsgartnerforening.

Gartnerforeninger med socialt sigte

Den tidligere omtalte Gartnerens Hjelpeforening, hvis formål er at støtte trængende gartnere og deres efterladte, baserer sin virksomhed på renterne af en fond samt medlemsbidrag og gaver, derudover administrerer foreningen en række legater, hvoraf nogle støtter unge gartnere som vil studere videre, medens andre er rejselegater.

I 1898 startede en kreds af gartnere foreningen Gartnerens Alderdomshjem med det formål at samle midler til et eller flere hjem for gamle, trængende gartnere.

Ved hjælp af kontingenter, gaver fra firmaer, enkeltpersoner, foreninger og institutioner samt overskud fra gartnerudstillinger m.v. lykkedes det i 1922 at få bygget Gartnerens Alderdomshjem på Præstegaards Allé i Brønshøj.

Gartnerens Alderdomshjem omfatter 20 lejligheder.

Foreningen Jyske Gartneres Alderdomshjem blev stiftet i 1901, den opløstes dog snart igen for så atter at genopstå i 1932, nu som Jyske Gartneres Hjelpeforening.

Handelsgartnerforeningen og Odense Kreds' Hjelpeforening stammer fra 1945, og flere steder i provinsen findes hjelpeforeninger (hjelpekasser) oprettet i tilslutning til eller i fortsættelse af lokale gartnerforeninger.

Kristelig Gartnerkreds blev stiftet i 1918 med det formål at støtte missionen, bl.a. i Kina.

Foruden de i denne artikel nævnte foreninger har der været – og er stadig – et mylder af organisationer med mere eller mindre nær tilknytning til havebrug og gartneri.

Pladsforholdene tillader ikke her at komme nærmere ind på branchens specialorganisationer, foreninger for frugtavlere, planteskoler o.s.v.; disse vil blive behandlet i en efterfølgende artikel.

Kilder

D. E. G., Dansk Erhvervsgartnerforening og gartneriets organisationer, div. udg.

Gartner Nyt, div. udg.

Gartnertidende, div. udg.

Haven og Haveblade i 100 år, Åbyhøj 1976, særtryk af tidsskriftet Haven.

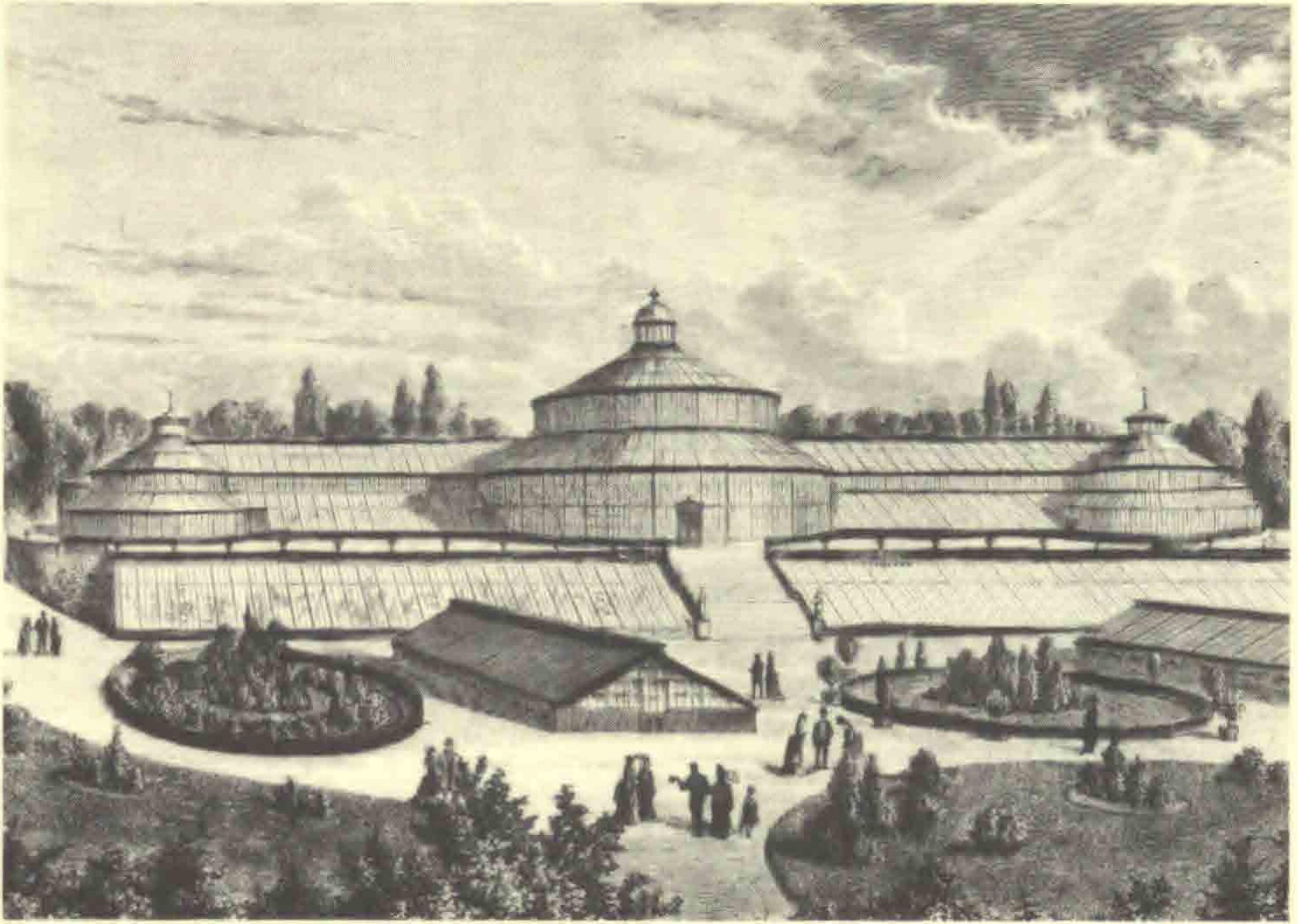
Haagen, Jørgen: Kolonihaven, Kbh. 1976.

Nordisk illustreret Havebrugsleksikon, 5. udg. 1945-48.

Pedersen, A.: Småskrift nr. 6, 1971, nr. 7, 1973 og nr. 10, 1976, alle Kbh.

Tholle, Johs.: Københavns Kreds af Almindelig dansk Gartnerforening 1883-1958, Kbh. 1958.

Aar bog for Gartneri, div. udg.

Det nybyggede væksthusekompleks 1874

Væksthusenes centrale del ved genindvielsen 1982

SMÅ MEDDELELSER

BOTANISK HAVES

GAMLE DRIVHUSE GENINDVIET

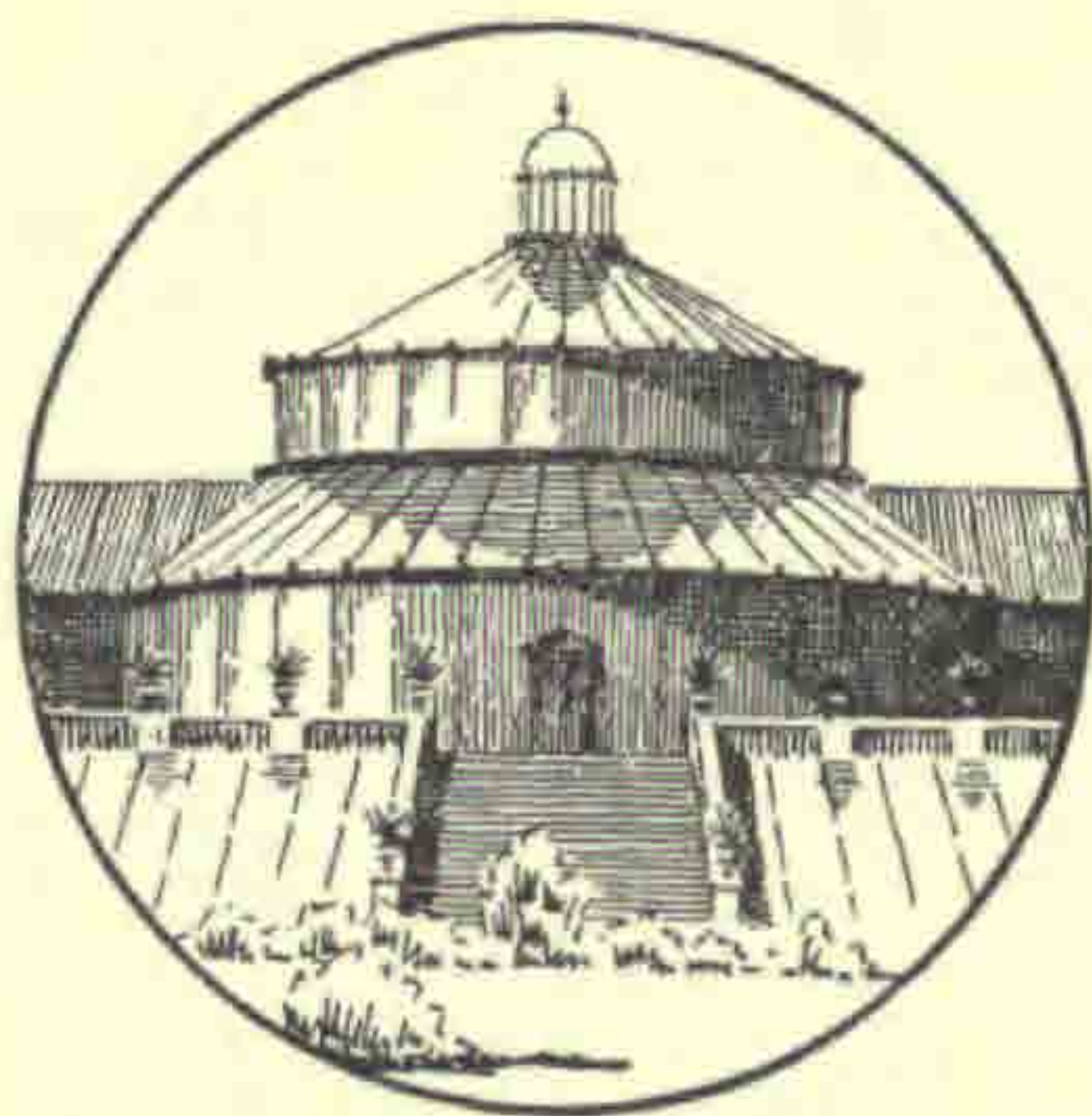
Den 11. september 1982 blev Københavns Universitets Botaniske Haves palmehus-kompleks indviet af Dronning Ingrid efter en meget grundig istandsættelse og delvis ombygning. Det skete ved en festlighed på pladsen bag drivhusene, hvor fire store rektangulære telte, der åbnede sig ind mod et stort centralt blomsterarrangement, var opstillet. Tre hundrede mennesker var indbudt og kunne alle sidde beskyttet mod eventuel regn, mens himmellyset faldt direkte på blomsterne. I den nyopførte folkestuefløj med glasoverdækket, direkte forbindelse til palmehuset var ophængt tavler og tegninger til det gamle drivhus-kompleks, ligesom alt i drivhusene var gjort parat til at modtage de mange gæster. Vel så nogle af de høje palmer, der under nedbrydningen af det gamle hus havde måttet overvintre på stedet, kun beskyttet af et stort plastic-dække, temmelig medtagne og afpillede ud, men så meget frodigere voksede de øvrige planter under de særdeles gunstige vækstbetingelser som de nu har fået. Det var en fornøjelse at se hvor godt planterne trivedes, hvor meget mere plads de har fået og hvor meget lysere der er blevet overalt i husene. Førend de mange gæster med Dronning Ingrid som den vigtigste (og mest fotograferede) af dem blev lukket ind i folkestuefløj og drivhuse skete der følgende.

Grønlund-mandskvartetten sang fire sange fra den danske guldalder, overgartner Olaf Olsen, som har trukket et meget stort læs under restaureringsarbejdet, indledte med en velkomst, en kort orientering om gangen i arbejdet og en tak til arkitekt og ingeniør, til medarbejdere og til bevillende myndigheder. Professor Morten Lange holdt festtalen og koncentrerede sig om "regaliets diamant" d.v.s. Universitetets Botaniske Haves palmehus med "slebet" glas, ligesom han fik lejlighed til at hylde "paradisets Eva" nemlig arkitekt Eva Koppel, der sammen med ingeniør Hans Rosager havde ledet det praktiske arbejde. Disse to redegjorde efter lektor Ib Friis' beretning om palmehusudvalgets betydelige indsats og efter Dronning Ingrids korte nydelige indvielsestale for vigtige detaljer i deres arbejde med renoveringen, som åbenbart havde interesseret dem meget. De var, som Hans Rosager udtrykte det, nu blevet specialister i palmehus-restaurering; blot skade de næppe mere fik lejlighed til at udføre et sådant arbejde. Derefter foretog

Olaf Olsen for Dronning Ingrid en grundig gennemgang af de udstillede plancher og tegninger og ikke mindst af drivhusenes finesser og talrige planter, mens de øvrige gæster på egen hånd eller vejledet af en af havens medarbejdere foretog en rundgang i de lyse lækre huse. "Dronningerunden" varede længe, for den kyndige Dronning Ingrid var yderst interesseret og nåede da også ned i orkidéhuset, inden hun blev sulten, så der kunne gives tegn til at nu måtte man gerne nærme sig det lækre sydfrugtbord på terrassen bag balustraden. Det havde i lang tid forinden lokket de talrige gæster, ikke mindst med veludviklede og smukke, hele frugter af mango, granatæble, avokado, banan, ananas o.s.v., men også med de mere let tilgængelige stykker af de samme frugter; heller ikke sandwich, kaffe og andet godt manglede. Dronning Ingrid underholdt sig under spisningen med flere af de øvrige gæster og syntes at befinde sig godt i kredsen af botanikere og andre plantekyndige. Det blev hen på de sene eftermiddagstimer, før selskabet langsomt opløstes og oprydningen kunne begynde.

En stor dag for havens personale var det, ikke mindst for overgartner Olaf Olsen, som i mange år har længtes efter at kunne tilbyde bedre voksevilkår for de talrige tropiske planter. Nu er det lykkedes, og Havebrugshistorisk Selskab ønsker ham, havens personale og Universitetets Botaniske Instituts medarbejdere tillykke med det smukke resultat.

Johan Lange

Tegning af K. Fæster 1924

Udkommet den 24. september 1982:

DEN DANSKE HAVE

Tekster om haver af danske forfattere

Udvalgt og med forord af Eske Mathiesen. Illustreret af danske

Gyldendal, 197 sider. Indbundet. Kr. 130,00

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab

12. årgang - 1982

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab

Rolighedsvej 23, 1958 København V.

Redaktør: Johan Lange

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,

Thomas Ratjen, Rolighedsvej 26, 1958 København V.

giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. kr. 60,00 om året;

medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,

der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,

indtil videre 35,00 pr. stk.

INDHOLDSOVERSIGT

Annie Christensen: Alléerne og haven omkring Fredensborg slot . .	7
Ernst Floto: Voksbegonie, begonia x erythrophylla dens ophav og historie	63
Tove Sylvest: En have i Rudkøbing	65
Hans Mathiesen: Det begyndte med Landhusholdningselskabet . . .	77
Små meddelelser	91
Botanisk haves gamle drivhuse genindviet	91